ISSN: 3105-0042
e-ISSN: 3105-0050

Тарихшылардың Ұлттық Конгресі

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS

National Congress of Historians

Национальный Конгресс историков

2025 Т.4. №4.

2025 жылдан бастап шығады
Founded in 2025
Издается с 2025 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025

Journal of the National Congress of Historians 2025. T.4. No.4. **ISSN: 3105-0042**
e-ISSN: 3105-0050

Бас редактор:
Ерлан Сыдықов, тарих ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилева атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

Жауапты редактор
Альбина Жанбосынова, тарих ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилева атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес:
Дэйв Бхавна, PhD., Шығыс және Африкатану мектебінің профессоры, Лондон университеті, Лондон, Ұлыбритания
Изабель Охайон, PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция
Марлен Ларуэль, PhD., Джордж Вашингтон университетінің профессоры, Вашингтон, АҚШ
Никколо Пиансиола, PhD, тарих кафедрасының доценті, Падуа университеті, Италия
Цзинчэн Ли, PhD, доцент. профессор, Шэньчжэнь университеті, Шэньчжэнь

Редакциялық алқа
Наталья Аблажей, тарих ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімшесінің тарих институтының профессоры, Жаңасібір, Ресей
Сәулеш Есенова, PhD докторы, Калгари университетінің доценті, Калгари, Канада
Сергей Иванов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. атындағы Қырғыз ұлттық университетінің профессоры. Баласағұн, Бішкек, Қырғызстан
Йовита Раду, PhD., Нью-Йорк университетінің профессоры, Нью-Йорк, АҚШ
Роберт Киндлер, PhD., Шығыс Еуропа институтының профессоры, Freie университеті, Берлин, Германия
Светлана Кожирова, саясат ғылымдарының докторы, тарих ғылымдарының кандидаты. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан
Крейг Кэмпбелл, PhD., Техас университетінің антропология кафедрасының асс. профессоры, Остин, АҚШ
Юлия Лысенко, тарих ғылымдарының докторы, Алтай мемлекеттік университетінің профессоры, Барнаул, Ресей
Жанна Мажитова, тарих ғылымдарының докторы, Астана медицина университетінің профессоры, Астана, Қазақстан
Вячеслав Менковский, тарих ғылымдарының докторы, Беларусь мемлекеттік университетінің профессоры, Минск, Беларусь
Анатолий Наглер, PhD докторы, Неміс археологиялық институтының профессоры, Берлин, Германия
Жақсылық Сабитов, PhD докторы, Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан
Жакен Таймагамбетов, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің профессоры, Астана, Қазақстан
Николай Вуков, PhD, доцент. Болгария ғылым академиясының Этнология және фольклортану институтының профессоры, София, Болгария
Томохико Уяма, тарих ғылымдарының докторы, Хоккайдо университетінің профессоры, Саппоро, Жапония

Техникалық хатшы: Ж. Калиев

Құрылтайшы және баспагер: "Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі
Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2025 жылы құрылған.

Журналдың арнайы сайты: https://kazhistorians.kz
Редакцияның мекен жайы: 010008, Астана қ., Қ. Мұнайтпасова көшесі, 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат комитетінің республикалық мемлекеттік мекемесі KZ21VPY00107515 нөмірлі мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және интернет-басылымды есепке қою туралы куәлік 10.12.2024 ж.

© Тарихшылардың Ұлттық Конгресі
© Journal of the National Congress of Historians

Journal of the National Congress of Historians 2025. T.4. No.4. **ISSN: 3105-0042**
e-ISSN: 3105-0050

Chief Editor:
Erlan Sydykov, Doctor of Historical Sciences, Prof., ENU named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Production editor
Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sciences, Prof., ENU named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:
Dave Bhavna, PhD., Professor, School of Oriental and African Studies, University of London, London, UK
Isabelle Ohayon, PhD., Professor, Center for Russian, Caucasian, Eastern European and Central Asian Studies (CERCEC), Paris, France
Marlene Laruelle, PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA
Niccolò Pianciola, PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy
Jingcheng Li, PhD, Ass. Professor, Shenzhen University, Shenzhen

Editorial board
Natalya Ablazhey, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia
Saulesh Yesenova, PhD., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada,
Sergey Ivanov, candidate of historical sciences, ass. Professor, Kyrgyz National University named after. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan
Jovita Radu, PhD., Professor, New York University, New York, USA
Robert Kindler, PhD., Professor, Institute of East European Studies, Freie University, Berlin, Germany
Svetlana Kozhirova, Doctor of Political Sciences, Candidate of Historical Sciences. Chief Researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. Almaty, Kazakhstan
Craig Campbell, PhD., Ass. Professor, Department of Anthropology, University of Texas, Austin, USA
Yulia Lysenko, Doctor of History, Professor, Altai State University, Barnaul, Russia
Zhanna Mazhitova, Doctor of History, Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan
Vyacheslav Menkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Anatoly Nagler, PhD., Professor, German Archaeological Institute, Berlin, Germany
Zhaksylyk Sabitov, PhD., Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan
Zhaken Taimagambetov, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Nikolai Vukov, PhD., Ass. Professor, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria
Tomohiko Uyama, Doctor of History, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Technical secretary: Zh. Kaliev

Founder and publisher: National Congress of Historians Public Association
Frequency: 4 times a year. Year established: 2025.

Official website of the journal: https://kazhistorians.kz
Editorial address: 010008, Kazakhstan, Astana, Munaitpasova str. 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Certificate of registration of a periodical print edition and (or) information agency No. KZ21VPY00107515 dated December 10,2024, issued by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan.

© National Congress of Historians
© Journal of the National Congress of Historians

Journal of the National Congress of Historians 2025. T.4. No.4. **ISSN: 3105-0042**
e-ISSN: 3105-0050

Главный редактор:
Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Выпускающий редактор
Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Международный консультативный совет:
Дэйв Бхавна, PhD., профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания
Изабель Охайон, PhD., профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция
Марлен Ларюэль, PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США
Niccolò Pianciola, PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy
Цзинчэн Ли, PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь

Редакционная коллегия
Наталья Аблажей, д.и.н., профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия
Саулеш Есенова, PhD., асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Сергей Иванов, к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек Кыргызстан
Йовита Раду, PhD., профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США
Роберт Киндлер, PhD., профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин, Германия
Светлана Кожирова, доктор политических наук, кандидат исторических наук. главный научный сотрудник института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова. Алматы, Казахстан
Крейг Кэмпбелл, PhD., асс. профессор факультета антропологии Университет Техас, Остин, США
Юлия Лысенко, д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Жанна Мажитова, д.и.н., профессор, НАО Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан
Вячеслав Меньковский, д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Анатолий Наглер, PhD., профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия
Жаксылык Сабитов, PhD., Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан
Жакен Таймагамбетов, д.и.н., профессор, Национальный музей РК, Астана, Казахстан
Nikolai Vukov, PhD., асс. профессор, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria
Томохико Уяма, д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Технический секретарь: Ж. Калиев.

Учредитель и издатель: Общественное объединение "Национальный Конгресс историков".
Периодичность: 4 раза в год. Год основания: 2025 г.

Официальный сайт журнала: https://kazhistorians.kz
Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. Мунайтпасова, 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства KZ21VPY00107515 от 10 декабря 2024 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

© Национальный конгресс историков
© Journal of the National Congress of Historians

CONTENT

WORLD HISTORY

R. Abdumanapov *(Tomsk, Russia)*
Kyrgyz People in the History of the Golden Horde (in Russian)..... 7

DOMESTIC HISTORY

K. Akanov *(Astana, Kazakhstan)*
The role of Amanzhol Bulekpaev in the establishment of Akmola as the new capital of the Republic of Kazakhstan (1994-1997) (in Kazakh)..... 22

R. Zholdybalin (Astana, Kazakhstan)
Merged Agencies: State, Ethnography, and Native Intelligentsia in the Early Soviet Central Asian Nation-Building (In English)..... 35

A. Zhumabayeva *(Astana, Kazakhstan)*
Manifestations of Religious Influences in Turkic Culture and Manuscript Sources: The Cases of Zoroastrianism and Manichaeism (in Kazakh)..... 49

G. Sultangazy, L. Mukataeva, Zh. Nurbayev *(Astana, Kazakhstan)*
Fragmentation and Emotionality of Collective Memory in Modern Kazakhstan (in Kazakh)..... 66

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

А. Абдуманапов *(Томск, Россия)*
Кыргызы в истории Золотой орды 7

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Қ. Ақанов *(Астана, Қазақстан)*
Қазақстан Республикасының жаңа астанасы ретінде Ақмоланың қалыптасу тарихындағы Аманжол Бөлекпаевтың рөлі (1994-1997 жж.)..... 22

R. Zholdybalin *(Astana, Kazakhstan)*
Merged Agencies: State, Ethnography, and Native Intelligentsia in the Early Soviet Central Asian Nation-Building..... 35

А. Жумабаева *(Астана, Қазақстан)*
Зороастризм мен манихейлік мысалында түркі мәдениеті мен қолжазба дереккөздеріндегі діни ықпалдардың көрінісі..... 49

Г. Султангазы, Л. Мукатаева, Ж. Нұрбаев *(Астана, Қазақстан)*
Қазіргі Қазақстандағы ұжымдық тарихи жадтың үзіктілігі мен эмоциялық сипаты..... 66

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

WORLD HISTORY – ДУНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.7.21.

Kyrgyz People in the History of the Golden Horde

R. Abdumanapov✉
National Research Tomsk State University, Tomsk, Russia; "Desht-i Kypchak" Research Center, Astana, Kazakhstan
✉*manap@mail.ru*

Abstract. This article analyzes the role of Kyrgyz tribes in the political and military-historical history of the Golden Horde in the 14th – early 15th centuries. The relevance of this study stems from the insufficient development of this topic in the historiography of the Ulus of Jochi, where the Kyrgyz are often considered peripheral. The geographical proximity of Kyrgyz tribes to the eastern borders of the Golden Horde, as well as their participation in migratory, military, and political processes in the region, led to their persistent presence in sources from the Golden Horde period. Objectives. The purpose of this study is to reconstruct the nature and forms of interaction between Kyrgyz tribes and the Golden Horde during its political destabilization and subsequent collapse. To achieve this goal, the following tasks are addressed: identifying the areas of Kyrgyz settlement during the Golden Horde period; Analysis of reports from Eastern and European sources on contacts between the Kyrgyz and the Golden Horde khans; examination of military conflicts and allied ties between the Kyrgyz tribes and various dynastic groups of the Ulus of Jochi; determination of the place of the Kyrgyz in the ethnopolitical processes of the Eastern Desht-i-Kipchak. Materials and methods. The source base of the study consists of Persian chronicles (Mu'in ad-Din Natanzi, Mahmud ibn Wali, Sharaf ad-Din Yazdi), works of Eastern authors, data from Russian annals, as well as numismatic materials and late medieval compilations. Methodologically, the work is based on the principles of source analysis, the comparative historical method, and a critical comparison of different types of written evidence, which allows for a refinement of the chronology of events and the interpretation of ethnopolitical processes. Results. The study established that the Kyrgyz played a significant role in the history of the Golden Horde's eastern borderlands, acting as an independent military and political factor. It is shown that Kyrgyz lands served as a refuge for individual Golden Horde rulers and dynastic groups during periods of civil strife, as well as an arena for military campaigns by the Golden Horde khans (Mubarak Khoja, Pulad Khan, and Chekre). It is revealed that relations between the Kyrgyz and representatives of the Shibanid nobility were predominantly good-neighborly, while the strengthening of central authority in the Horde was accompanied by punitive campaigns against the Kyrgyz tribes. Conclusions. It is concluded that the interaction of the Kyrgyz tribes with the Golden Horde was determined primarily by geography and the dynamics of internal political struggle in the Ulus of Jochi. The Kyrgyz tribes were not passive subjects of the Golden Horde's policies; instead, they actively influenced the military and political situation in Eastern Desht-i-Kipchak. The collapse of the Golden Horde and subsequent migrations contributed to the movement of the Kyrgyz to Semirechye and the Eastern Tien Shan, which determined their subsequent place in the history of Central Asia and the early states of the post-Horde region.

Keywords: Kyrgyz; Golden Horde; Ulus of Jochi; Eastern Desht-i-Kipchak; Golden Horde khans; ethnopolitical processes

© R. Abdumanapov, 2025

For citation: Abdumanapov R. Kyrgyz People in the History of the Golden Horde. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.7-21. *https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.7.21*

Алтын Орда тарихындағы қырғыз халқы

Р. Абдуманапов
Ұлттық зерттеу Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей;
"Дешті-Қыпшақ" ғылыми-зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада XIV-XV ғасырлардың басындағы Алтын Орданың саяси және әскери-тарихи тарихындағы қырғыз тайпаларының рөлі талданады. Бұл зерттеудің өзектілігі қырғыздар көбінесе шеткері болып саналатын Жошы ұлысының тарихнамасында бұл тақырыптың жеткіліксіз дамуынан туындайды. Қырғыз тайпаларының Алтын Орданың шығыс шекараларына географиялық жақындығы, сондай-ақ олардың аймақтағы көші-қон, әскери және саяси процестерге қатысуы олардың Алтын Орда кезеңіндегі дереккөздерде тұрақты түрде болуына әкелді. Мақсаттар. Бұл зерттеудің мақсаты – саяси тұрақсыздық және кейінгі күйреу кезінде қырғыз тайпалары мен Алтын Орда арасындағы өзара әрекеттесудің сипаты мен нысандарын қалпына келтіру. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер шешіледі: Алтын Орда кезеңіндегі қырғыздардың қоныстанған аймақтарын анықтау; Қырғыздар мен Алтын Орда хандарының байланыстары туралы шығыс және еуропалық дереккөздерден алынған есептерді талдау; қырғыз тайпалары мен Жошы ұлысының әртүрлі әулеттік топтары арасындағы әскери қақтығыстар мен одақтас байланыстарды зерттеу; Шығыс Дешті Қыпшақтың этносаяси процестеріндегі қырғыздардың орнын анықтау. Материалдар мен әдістер. Зерттеудің дереккөз базасы парсы шежірелерінен (Муин ад-Дин Натанзи, Махмуд ибн Уәли, Шараф ад-Дин Язди), шығыс авторларының еңбектерінен, орыс жылнамаларынан алынған деректерден, сондай-ақ нумизматикалық материалдар мен кеш ортағасырлық жинақтардан тұрады. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, жұмыс дереккөздерді талдау принциптеріне, салыстырмалы тарихи әдіске және әртүрлі жазбаша дәлелдемелерді сыни салыстыруға негізделген, бұл оқиғалардың хронологиясын нақтылауға және этносаяси процестерді түсіндіруге мүмкіндік береді. Нәтижелер. Зерттеу қырғыздардың Алтын Орданың шығыс шекаралас жерлерінің тарихында маңызды рөл атқарғанын, тәуелсіз әскери және саяси фактор ретінде әрекет еткенін анықтады. Қырғыз жерлері азаматтық қақтығыстар кезеңінде жеке Алтын Орда билеушілері мен әулеттік топтар үшін баспана, сондай-ақ Алтын Орда хандарының (Мүбарак Қожа, Пулад Хан және Чекре) әскери жорықтары үшін арена болғаны көрсетілген. Қырғыздар мен Шибанид ақсүйектерінің өкілдері арасындағы қарым-қатынас негізінен тату көршілік қарым-қатынаста болғаны, ал Ордадағы орталық биліктің нығаюы қырғыз тайпаларына қарсы жазалау жорықтарымен қатар жүретіні анықталды. Қорытынды. Қырғыз тайпаларының Алтын Ордамен өзара әрекеттесуі, ең алдымен, географиямен және Жошы ұлысындағы ішкі саяси күрестің динамикасымен анықталғаны туралы қорытынды жасалды. Қырғыз тайпалары Алтын Орда саясатының пассивті субъектілері болған жоқ; керісінше, олар Шығыс Дешті Қыпшақтағы әскери және саяси жағдайға белсенді әсер етті. Алтын Орданың ыдырауы және кейінгі қоныс аударулар қырғыздардың Жетісу мен Шығыс Тянь-Шаньға қоныс аударуына ықпал етті, бұл олардың Орта Азия мен Ордадан кейінгі аймақтың алғашқы мемлекеттері тарихындағы кейінгі орнын анықтады.

Түйін сөздер: Қырғыздар; Алтын Орда; Жошы ұлысы; Шығыс Дешті Қыпшақ; Алтын Орда хандары; этносаяси процестер

Кыргызы в истории Золотой Орды

Р. Абдуманапов

Национальный исследовательский Томский государственный университет, г. Томск, Россия;
«Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак», Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена анализу роли кыргызских племён в политической и военно-исторической истории Золотой Орды в XIV – начале XV вв. Актуальность исследования обусловлена недостаточной разработанностью данной проблематики в историографии Улуса Джучи, где кыргызы чаще рассматриваются периферийно. Географическое соседство кыргызских племён с восточными пределами Золотой Орды, а также их участие в миграционных, военных и политических процессах региона обусловили их устойчивое присутствие в источниках золотоордынского времени. Цель и задачи. Целью исследования является реконструкция характера и форм взаимодействия кыргызских племён с Золотой Ордой в период её политической дестабилизации и последующего распада. В рамках поставленной цели решаются следующие задачи: выявление ареалов расселения кыргызов в золотоордынский период; анализ сообщений восточных и европейских источников о контактах кыргызов с золотоордынскими ханами; рассмотрение военных конфликтов и союзнических связей кыргызских племён с различными династическими группировками Улуса Джучи; определение места кыргызов в этнополитических процессах Восточного Дешт-и-Кипчака. Материалы и методы. Источниковую базу исследования составляют персидские хроники (Муин ад-Дин Натанзи, Махмуд ибн Вали, Шараф ад-Дин Йазди и др.), сочинения восточных авторов, данные русских летописей, а также материалы нумизматики и позднесредневековые компилятивные труды. Методологически работа опирается на принципы источниковедческого анализа, сравнительно-исторический метод и критическое сопоставление разнотипных письменных свидетельств, что позволяет уточнить хронологию событий и интерпретацию этнополитических процессов. В результате исследования установлено, что кыргызы играли заметную роль в истории восточных окраин Золотой Орды, выступая как самостоятельный военно-политический фактор. Показано, что кыргызские земли служили убежищем для отдельных золотоордынских правителей и династических групп в периоды междоусобиц, а также ареной военных кампаний золотоордынских ханов (Мубарак-Ходжи, Пулад-хана, Чекре). Выявлено, что отношения между кыргызами и представителями шибанидской знати носили преимущественно добрососедский характер, тогда как усиление центральной власти в Орде сопровождалось карательными походами против кыргызских племён. Сделан вывод о том, что взаимодействие кыргызских племён с Золотой Ордой определялось прежде всего географическим фактором и динамикой внутриполитической борьбы в Улусе Джучи. Кыргызские племена не являлись пассивным объектом золотоордынской политики, а активно влияли на военно-политическую ситуацию в Восточном Дешт-и-Кипчаке. Распад Золотой Орды и последующие миграции способствовали перемещению кыргызов в Семиречье и Восточный Тянь-Шань, что определило их дальнейшее место в истории Центральной Азии и ранних государств постордынского пространства.

Ключевые слова: кыргызы; Золотая Орда; Улус Джучи; Восточный Дешт-и-Кипчак; золотоордынские ханы; этнополитические процессы

Для цитирования: Абдуманапов Р. Кыргызы в истории Золотой Орды. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.7-21. *https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.7.21*

Введение

Во время распада единой Монгольской империи и фактического обособления улусов, основная часть кыргызских племён населяет регионы Минусинской котловины, Тувы и северной части Западной Монголии. Такое географическое положение предопределяет их включение в зону влияния главного, каанского улуса. Западные пределы их распространения ограничиваются Алтаем и Прииртышьем, и кыргызы этого региона периодически оказываются под властью царевичей из числа угэдэидов и чагатаидов. В период активного расширения Монгольской империи с востока на запад происходит перераспределение кочевых объединений и народов, которые оказываются под контролем отдельных представителей династии чингизидов, интегрируются в состав различных военных формирований либо становятся частью основных монгольских племен. Как следствие, некоторые группы кыргызов оказываются в составе Улуса Джучи, например, отдельные источники фиксируют их в пределах Астраханского вилайета. Наличие этнойконимов с основой «кыргыз» в Крыму свидетельствует о миграции определенной части кыргызских племён на территорию полуострова в золотоордынский период.

Территории расселения кыргызских племен на Алтае и в Прииртышье располагаются вдоль восточной границы Золотой Орды, что определяет специфику их взаимодействия с центральными властями и отдельными улусами, династическими группировками. К примеру, отношения кыргызов с представителями ветви шибанидов отличаются дружественным характером и часто принимают форму союзничества. Напротив, взаимоотношения с центральной власти Золотой Орды, из-за набегов кыргызов на пограничные территории, являются враждебными и сопровождаются карательными экспедициями ордынских ханов. Таким образом, принимая участие в миграциях, войнах и иных политических событиях региона, кыргызские племена активно влияют на военно-политическую ситуацию в Восточном Дешт-и Кыпчаке.

Материалы и методы

Целью настоящего исследования является всестороннее изучение роли кыргызов в политической и военной истории Золотой Орды периода XIV-XV вв., включая процессы межэтнического взаимодействия и их влияния на формирование историко-политических реалий региона. Актуальность выбранной темы обусловлена несколькими факторами – недостаточной изученностью вопроса в рамках традиционной историографии Золотой Орды, необходимостью реконструкции форм взаимодействия кыргызских племён с политическим центром и региональными структурами Золотой Орды в условиях её постепенной дезинтеграции и последующей фрагментации.

Для достижения главной цели исследования привлекаются сведения обширного круга источников. Это сочинения «Юань ши (История империи Юань)», «Аноним Искандера» Муин ал-Дина Натанзи, «Нусах-и-джеханара (Списки устроителя мира)» Кази

Ахмеда ибн Мухаммеда ал-Гаффари, «Матла ас-садайн ва маджма ал-бахрайн (Восход двух благоприятных созвездий и слияние двух океанов)» Абд ар-Раззака Самарканди, «Зафар-нама (Книга побед)» Шараф ад-Дина Али Йазди, «Таварих-и гузида-йи нусрат-нама (Избранные истории книги побед)», «Шаджарат ал-атрак (Родословие тюрков)», «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар (Море тайн относительно высоких качеств добродетельных людей)» Махмуда ибн Вали, «Тарих-и Рашиди (Рашидова история)» Мухаммада Хайдара, «Маджму ат-Таварих (Собрание историй)» Сайф ад-Дина Ахсикенти, известия русских летописей, а также археологические и нумизматические материалы, материалы эпических произведений. Методологически работа опирается на принципы источниковедческого анализа, сравнительно-исторический метод и критическое сопоставление разнотипных письменных свидетельств, что позволяет уточнить хронологию событий и интерпретацию этнополитических процессов.

Литературный обзор

Взаимоотношения кыргызов с Золотой ордой находят свое отражение в эпической традиции кыргызов. Сочинение Сайф ад-Дина Ахсикенти «Маджму ат-Таварих» выступает значимым первоисточником, который фиксирует этнополитическое устройство кыргызов в XVI веке, а также содержит самые ранние эпические сказания о батыре Манасе. В этом сочинении приводится сюжет о противостоянии кыргызского вождя Манаса с предводителем мангытов Фулад-огланом, сыном Тимур-Малика. В качестве коренных владений Фулад-оглана указывается река Яик («Собрание историй» ... 1960: 24-25). В этом сочинении также упоминается целый ряд связанных с Золотой Ордой персонажей – ханы Токтамыш и Кара-Ногай, киятский эмир Мамай, ширинский эмир Тегинь, аргынские эмиры Темир-ходжа и его сын Кара-Ходжа, кунгиратский эмир Ак-Суфи и его сын Ак-Ногай, а также другие представители золотоордынской элиты (Сабитов 2017). Важно отметить, что до сих пор актуальна проблема качественного перевода сочинения «Маджму ат-Таварих». К примеру, в кыргызском переводе сочинения Досболова и Сооронова, с которого Т.М. Акеровым (Акеров 2017) был сделан перевод на русский язык, допущены ошибки в переводе термина Шымал Джете. Данный термин показывается как антропоним одного из союзников Манаса: «Дагы бир адамды Шымал Жастага жиберди. Шымал Жаста кошундарын алып, Өлбөскулан менен Манасияга келди» – перевод – «Еще одного человека послали к Шымал Жаста. Шымал Жаста, собрав свой кошун (войско), вместе с Ульмас-Куланом прибыли в Манасию» (Сайф ад-дин 2016: 59). На самом деле в рукописи фигурирует топоним Шымал Джете или Шамал-и Джете, который переводится как «Северное Джете» – جت شمال (Мокеев 2010: 102). По данным А. Т. Тагиржанова, сведения о войске Северного Джете, которое первоначально возглавлялось Тимур-Ходжой, а затем его сыном Кара-Ходжой, в сочинении упоминается неоднократно – на листах 41а, 44а, 51б, 52а («Собрание историй» 1960: 50). По сведениям М. Г. Сафаргалиева, золотоордынский Пулад-хан погибает в 1411 году во время военных действий с сыном Тохтамыш-хана царевичем Джалал ад-Дином, так как чеканка монет с его именем прекращается именно в этом году (Сафаргалиев 1960: 186). Эту же дату также приводит Р. Ю. Почекаев, по данным которого, Пулад-хан был свергнут в 1411 году своим родным братом Тимур-огланом (Почекаев 2012: 223). Успешный поход Пулад-

хана не приводит к прекращению набегов кыргызских племен на восточные рубежи Золотой Орды. В 1414 г. власть в улусе переходит к хану Чекре (Чокре), который в 1417 г. вновь предпринимает карательные экспедиции против кыргызов. Как пишет Махмуд ибн Вали, эти походы были направлены против «*продолжавших беспокоить пределы его государства» кыргызов* (Мокеев 2010: 102).

Результаты

Ко времени распада Йеке Монгол Улуса – Великого монгольского государства – кыргызскими племенами осваиваются территории Минусинской котловины, Тувы, Западной Монголии, Алтая и Прииртышья. Исследования кыргызских археологических памятников IX-X вв. определяют наличие нескольких локальных вариантов их культуры – тувинский, алтайский, восточно-казахстанский, минусинский и красноярско-канский (Савинов 1984: 90). К XIII веку, в регионе Алтайских гор, северной Джунгарии и Прииртышья происходит формирование этнополитического объединения, основным компонентом которого становятся кыргызы, ассимилировавшие местные, в основном кимако-кыпчакские, племена. Археологически это алтайский и восточно-казахстанский локальные варианты кыргызской культуры. По всей видимости, именно они упоминаются в официальной династической хронике «Юань ши» под 1295 г.: «*Киргизов, проживавших в горах Цзиньшань [Алтай], переселили в Шаньдун и наделили землёй, волами и семенами»* (Кычанов 1963: 62). Поступательное развитие этой этнической общности приводит к тому, что к началу XIV века они становятся значимой военно-политической силой региона. В первой четверти XIV века, вместе с военными контингентами империи Юань, алтайские кыргызы организуют вооружённые рейды вглубь территории Чагатайского улуса. О масштабах этих действий свидетельствует, в частности, сообщение средневекового историка Махмуда ибн Вали об обращении угэдэида Чапара к чагатаиду Куньджеку, его сопернику в борьбе за власть, в котором он описывает ситуацию в улусе, где «*из-за грабежей киргизов и китайцев не стало спокойствия»* (Петров 1961: 115).

Кыргызские земли Алтая и Прииртышья граничат также с восточными пределами Золотой Орды. Самое первое по времени упоминание кыргызов связывается с правителем восточной части этого государства – Мубарак-Ходжой. Он известен своей попыткой придания своим владениям независимого статуса. По сведениям Муин ал-Дина Натанзи, воцарение Мубарак-Ходжи датируется 745 г.х. (1344/1345 г.)1, когда он занимает престол после смерти своего отца Эрзен-хана. Натанзи уточняет, что после 6 месяцев правления он был вынужден покинуть свою орду: *«…Мубарек-ходжа из-за большого желания и жадности начал смуту и до сих пор эта смута (булкак) известна в Дешт-и-Кипчаке. Так как у людей в характере сидели безопасность и устойчивость, и они привыкли к спокойствию, то эта его смута не достигла больших размеров. Через 6 месяцев он распростился с подобной раю равниной Сарая (?) и еще 2 года и 6 месяцев бездомно скитался в краях и странах киргизов и Алтая, пока не погиб там»* (Из «Анонима Искандера» 1941: 130). В сочинении «Нусах-и-джеханара (Списки устроителя мира)» ал-Гаффари повторяются сведения о смерти Эрзен-хана в 745 г.х., однако уточняется, что *«Мубарек-ходжа, сын Эрзена, скончался после 6 месяцев правления»* (Из «Списков устроителя мира» … 1941: 211). По мнению М. Г. Сафаргалиева, сведения об изгнании

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

Мубарак-Ходжи встречаются также в Рогожской летописи под 6860, т.е. 1352 годом – *«Тое же осени прииде царь Чанибек с войны, прогна царя Ордака в пустыню».* Он соотносит «царя Ордака» именно с Мубарек-Ходжой, предполагая его происхождение по линии царевича Орды (Сафаргалиев 1960: 106). В «Аннотированном списке имен», составленном Р. Ю. Почекаевым для книги Т. И. Султанова «Чингизхан и Чингизиды. Судьба и власть» указывается, что Мубарак-Ходжа, сын Сасы-Буги или Эрзена, начал править Синей Ордой в 1328 году, был разгромлен Узбек-ханом в 1337 году и бежал на Алтай, где погиб около 1340 года (Султанов 2006: 408). Однако, нумизматические данные опровергают эти датировки. По материалам А. Г. Гаева, одна из монет Мубарак-Ходжи датируется 769 г.х. (1367/1368), а значит, время его правления относится к этому периоду (Гаев 2002: 14). В 2009 году Иштван Вашари публикует исследование по чеканам Мубарак-Ходжи, которые датируются 768 г.х. (1366/1367) и 769 г.х. (1367/1368). По его мнению, в период большой смуты в Золотой Орде, последовавшей за смертью хана Бердибека в 761 г.х. (1359/60), Мубарак-Ходже удается отделиться, сделав Синюю Орду независимым владениям со столицей в городе Сыгнаке (Vásáry 2009: 378). В 770 г.х. (1368/1369) власть в Сыгнаке захватывает представитель другой линии тукатимуридов – Урус-хан (Vásáry 2009: 383), и Мубарак-Ходжа оказывается в статусе изнанника, он уходит в земли Алтая и кыргызов.

К началу XV века, ко времени правления Пулад-хана, кыргызские племена вновь попадают в поле зрения источников, связанных с историей Золотой Орды. Пулад-хан является внучатым племянником эмира Едигея, и по мнению Р. Ю. Ревы он был посажен на престол в Крыму в самом конце 809 г.х. (1406/1407). Были найдены его монеты, битые в Каффе с легендой «Правосудный Пулад. Да продлится его правление!». Отсутствие на монетах этой эмиссии титулов «хан» или «султан», по предположению Р. Ю. Ревы, говорит о том, что в этом году Пулад еще не прошел процедуру интронизации (Золотая Орда 2016: 707). О воцарении Пулад-хана сообщает Махмуд ибн Вали: *«С согласия эмиров войска и сановников государства Пулад-хан, сына Кутлуг-хана, который был из потомков Абай-хана, вступил в дело правления»* (Тулибаева 2013: 130). Пулад-хан происходил из ветви тукай-тимуридов и являлся сыном или внуком золотоордынского Кутлуг-Тимур-хана. В «Таварих-и гузида-йи нусрат-нама» Кутлуг-Тимур-хан упомянут как сын Тимур-бека сына Кутлуг-Тимура по линии Абая сына Уз-Тимура сына Тукай-Тимура (История Казахстана 2006: 436). В анонимном сочинении «Шаджарат ал-атрак» Пулад-хан указывается в качестве сына Шадибек-хана (История Казахстана 2006: 399). Как указано выше, в сочинении «Балх ал-асрар» Махмуда ибн Вали Пулад-хан указывается как сын Кутлуг-хана и потомок Абай-хана (Тулибаева, 2013: 130), т.е. информация повторяет данные «Таварих-и гузида-йи нусрат-нама». В «Зафар-наме» Шараф ад-дина Йазди Пулад-хан указывается как сын Шадибек-хана (История Казахстана 2006: 289). Пулад-хан также упоминается в русских летописях под именем Булат Салтана (Сафаргалиев 1960: 184). Об этом хане также рассказывает немецкий путешественник Иоганн Шильтбергер, который сообщает, что *«Примерно в то же время в Татарии королем был некто по имени Шадибек-хан. Когда он узнал, что приближается Едигей, он обратился в бегство и погиб в стычке с людьми, посланными за ним в погоню Едигеем. Едигей затем возвел на престол короля по имени Пулад, который царствовал полтора года и был изгнан другим по имени Джалал ад-Дин, который был низвергнут братом Пулада Тимуром»* (Шильтбергер 1984: 35). В примечаниях к этой книге академик З.М. Буниятов уточняет, что хан Пулад был сыном Шадибек-хана и умер в 1410 году (Шильтбергер 1984: 77).

В декабре 1408 года, когда эмир Едигей осаждает Москву, на ставку Пулад-хана нападает некий царевич. Эмир Едигей был вынужден снять осаду, и, взяв небольшой по тем временам «откуп» у москвичей в сумме 3000 рублей при обычном «откупе» в 7000 рублей, он возвращается в столицу (Селезнёв 2014: 120). Пулад-хан использует этот момент для укрепления своей власти и прекращения зависимости от всесильного эмира, он обвиняет Едигея в «неудачном» походе на Москву и смещает его с должности беклярбека. По мнению Р. Ю. Почекаева, Едигей не утрачивает фактической власти, так как беклербеком становится его старший брат Иса, а значит, власть остается в руках мангытской партии (Почекаев 2012: 223). В 1409 году Пулад-хан направляет посольство к главе государства тимуридов Шахруху, в составе которого присутствуют нукеры эмиров Едигея и Исы (Самарқандий Абдураззоқ 2008: 168).

Укрепление централизованной ханской власти при Пулад-хане находит свое отражение в том, что происходит возвращение некоторых улусов на свои прежние кочевья. По данным Махмуда ибн Вали, в этот период *«потомки Тукай-Тимур-хана, которые в период войны Тимура против Токтамыша бежали в пределы Франкистана (Европы), вернулись в свой наследственный юрт Хаджитархан (Астрахан), доставшийся их предкам от самого Бату-хана. Таким же образом, из окрестностей (аз хавали) страны кыргызов, в сторону своего (прежнего) местопребывания двинулись Шейбаниды, и остановились на берегу реки Итиль»* (Мокеев 2010: 101). Как мы видим, во времена нашествий эмира Тимура, шибаниды были вынуждены укрываться во владениях кыргызов. Они были вынуждены бежать в Прииртышье и Алтай во времена первого похода эмира Тимура против Тохтамыш-хана в 1390 году. В этом походе в «Кыпчакскую степь», армия эмира Тимура прошла через Улытау к реке Тобол, и затем повернув на запад, дошла до Яика (Миргалеев 2007: 18-25).

Усилив свою власть, Пулад-хан предпринимает меры по стабилизации положения на восточных рубежах Золотой Орды. Он пытается решить проблему с нападениями кыргызских племен на восточные окраины государства и организует против них карательный поход. Махмуд ибн Вали сообщает, что *«Когда его [Пулад-хана] благородная мысль освободилась от управления государственными делами, он вознамерился проучить и наказать кыргызские племена, занимающиеся волчьим разбоем в окрестностях Ак-Орды. Направив свои высокие помыслы на это важное дело, с победоносным войском выступил в ту сторону. В том походе потомки Орда-хана поддержали [Пулад-хана] и приложили много усилий. Однако Шейбаниды по причине того, что во время правления Сахибкирана прибегали к их покровительству и они [кыргызы] предоставляли им защиту и оказывали им внимание, [Шейбаниды] чрезмерно преувеличивали достоинства того семейства. И из-за этого начали уклоняться от участия [в походе] и начали просить прощения. Пулад-хан, поняв [их] лукавство, принял их извинения. Хан, отмеченный счастьем, с божьей помощью и поддержкой, одержав в том походе победу над противником, очистил окрестности того государства от колючек существования неприятеля. Поручив охрану тех пределов эмирам [племени] бахрин, полностью преградил пути прохождения презренных. Когда [Пулад-хан] благополучно и невредимым вернулся из того похода в Сарайчик, [у него] появилось желание совершить поход против страны Русь» (Тулибаева 2013: 130).* Согласно исследованию Т. М. Акерова и Ж. М. Сабитова, золотоордынский Пулад-хан совершает поход против кыргызов в 810 г.х. (1407/1408) (Акеров, Сабитов 2017: 24).

Обсуждение

Следует отметить, что определённая часть кыргызских племён оказывается в западных регионах Золотой Орды – на значительном удалении от их исконных территорий. Подобные масштабные перемещения были обусловлены политикой монгольской имперской элиты, в рамках которой осуществлялось переформатирование улусов и перераспределение подчинённых племён между различными династическими группами. Согласно данным Махмуда ибн Вали, кыргызские племена, расселённые в Астраханском вилайете, дважды поднимали восстание после смерти Абай-хана – внука Бату-хана (Мокеев 2010: 158). Впрочем, здесь, вероятно, речь идёт об Абае – внуке Тука-Тимура, представителе иной ветви династии Джучидов (История Казахстана 2006: 434–435). А.М. Мокеев, ссылаясь на П.П. Иванова, отмечает также предания каракольских кыргызов, которые считали астраханские степи своей древней родиной (Мокеев, 2010: 158). Также имеются свидетельства топонимики, которые позволяют предполагать проникновение кыргызских племен на территорию Крыма в золотоордынский период. Здесь зафиксирован целый ряд этноойконимов с компонентом «кыргыз»: Киргиз-Казак, Адаман-Киргиз, Баш-Киргиз-Конрат, Томак-Киргиз и др. (Бушаков 1991: 79). Р. Г. Кузеев связывает происхождение этих топонимов с участием кыргызов в обширной западной миграции кыпчакских племён ещё в домонгольское время (Кузеев 1974: 362). Вместе с тем, наличие в Крыму значительного числа тюркских и монгольских этноойконимов, имеющих параллели в этнонимии ногайцев, каракалпаков, узбеков, казахов, башкир – народов, сформировавшихся в историческом пространстве Золотой Орды, – а также в собственной этнонимии кыргызов (Бушаков 1991: 217), позволяет предположить, что расселение кыргызских групп в Крыму могло происходить именно в золотоордынский период.

Ко времени распада Золотой Орды в середине XV века, в связи с ослаблением власти тимуридов и правителей Моголистана, кыргызские племена начинают свое продвижение на юг, постепенно осваивая отроги центрального Тянь-Шаня. По сообщению *Мухаммеда Хайдара,* в 860 г.х. (1455/56), в результате противостояния с узбекским Абу-л-Хайр-ханом, из Дешт-и Кыпчака в Семиречье откочевывают султаны Гирай и Джанибек (The Tarikh-i-Rashidi ... 1895: 82). Летописец Махмуд ибн Вали дополняет эту информацию: *«Так как в первое время после вселения в Моголистан они производили набеги и грабили племена (аквам) калмыков и кыргызов... этому «народу» (тайифэ) было дано имя «казак»* (Ахмедов 1961: 31). Он также сообщает о том, что в 1468 году уже сам АбулХайрхан организует поход против кыргызов и калмаков, но во время похода умирает (Ахмедов 1961: 31). По предположению К. А. Пишулиной, этот поход Абу-л-Хайр-хана был направлен против своих противников – подвластных султанам Джанибеку и Гирею казахских племен (Пишулина 1981: 103).

Заключение

Анализ письменных, нумизматических, топонимических и эпических источников позволяет реконструировать сложную картину взаимодействия кыргызских племен с крупнейшей державой постмонгольской Центральной Азии – Золотой Ордой.

Сформировавшееся на Алтае и в Прииртышье этническое объединение алтайских кыргызов в период распада Монгольской империи оказывается в составе каанского улуса – империи Юань. Последующее усиление этой группы кыргызских племен приводит к тому, что они становятся самостоятельной военно-политической силой. Проживание в приграничных зонах Золотой Орды определяет специфику их отношений с ордынцами – мобильность кыргызов позволяет совершать рейды и военные вылазки вглубь приграничных территорий. Выступая как фактор нестабильности на восточных рубежах Золотой Орды, кыргызские племена неоднократно становятся объектом военно-политических акций со стороны золотоордынских ханов. Карательные походы Пулад-хана (ок. 1407/08) и хана Чекре (1417 г.) свидетельствуют о том, что даже в периоды временного усиления централизованной власти контроль над приграничными территориями оставался неустойчивым и фрагментарным. В то же время, кыргызские земли играли важную роль не только как зона военных конфликтов, но и как пространство политического убежища. В периоды внутриордынской борьбы за власть они служили приютом для изгнанных претендентов на ханский престол и представителей конкурирующих династических групп, например шибанидов.

Особый интерес представляет пересечение исторической памяти и письменной традиции: поход Пулад-хана против кыргызов находит отражение не только в письменных источниках, но и в эпической традиции кыргызов, зафиксированной в сочинении Сайф ад-Дина Ахсикенти «Маджму ат-Таварих». Сопоставление данных источников указывает на возможную идентификацию золотоордынского Пулад-хана с фигурой Фулад-оглана, сына Тимур-Малика, – что подчёркивает глубокую взаимосвязь между историческими событиями и эпическим дискурсом.

К середине XV в., в условиях окончательного распада Улуса Джучи и ослабления Моголистана, кыргызы начинают продвижение в Семиречье и Центральный Тянь-Шань, что знаменует начало нового этапа их этнотерриториальной консолидации. Таким образом, кыргызские племена выступают не пассивным элементом на периферии монгольских улусов, а активным субъектом политической истории Центральной Азии, чьи действия оказывают ощутимое влияние на динамику региональных конфликтов, миграций и формирование новых государственных образований.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарит за научно-редакторское сопровождение статьи.

Примечания

1. Здесь и далее для согласования дат исламского и григорианского календарей используются таблицы И.А. Орбели. См. Орбели И.А. Синхронистические таблицы

хиджры и европейского летоисчисления. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1941. 272 с.

Список литературы

The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát: a history of the Moghuls of Central Asia by N. Elias. The translation by E. Denison Ross. London: Sampson Low, Martson and Company. 1895. 536 p.

Vasary I. The Beginnings of Coinage in the Blue Horde. *Acta Orientalia Hungarica.* LXII. 2009. pp. 371-385.

Самарқандий Абдураззоқ. *Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн. II жилд, биринчи қисм. (1405-1429 йиллар воқеалари).* Ташкент: «O'zbekiston». 2008. 632 б.

Сайф ад-дин ибн Дамулло Шах Аббас Аксикенти, анын уулу Нооруз-Мухаммат (Нурмухаммат). Тарыхтардын жыйнагы («Мажму ат-таварих»). М. Досболов, О. Сооронов (котор.). Бишкек: Салам. 2016. 160 б.

Акеров Т.А. *Маджму ат-Таварих как исторический источник (Полный перевод, анализ и комментарии).* Бишкек: Международный университет Кыргызстана. 2017. 348 с.

Акеров Т.А., Сабитов Ж.М. Военно-политическая деятельность золотоордынского Пулат-хана на Востоке Улуса Джучи по данным Маджму ат-Таварих. В: *История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири.* Материалы III Всероссийской (с международным участием) научной конференции. Курган. 2017. С. 21-25.

Из «Анонима Искандера». В: *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.* Т.II. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1941. С.126-138.

Ахмедов Б. К изучению политической истории Киргизии XV века. *Общественные науки в Узбекистане.* Ташкент. 1961. No. 5, с. 29-34.

Бушаков В.А. *Тюркская этноойконимия Крыма.* Диссертация канд. филол. наук. Москва. 1991. 265 с.

Гаев А.Г. Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей улуса Джучи. В: *Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. Вып. IV. Нумизматический сборник.* Том 3. Москва: Информэлектро. 2002. С.9-56.

Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 2016. 968 с.

Из «Списков устроителя мира» Гаффари. В: *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т.II. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным.* Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1941. С.210-212.

История Казахстана в персидских источниках. В: *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Том IV. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Отв. редактор М.Х. Абусеитова. Переработанное и дополненное. Подготовка к новому изданию, введение, перевод, комментарии, составление указателей М.Х. Абусеитовой и Ж.М. Тулибаевой. Алматы: Дайк-Пресс. 2006. 620 с.

Кузеев Р.Г. *Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения.* Москва: Издательство «Наука». 1974. 572 с.

Кычанов Е.И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях киргизов в XIII веке (публикация источников). *Известия Академии наук Киргизской ССР. 1963. Серия общественных наук.* Том 5, выпуск 1, с. 59-65.

Мокеев А.М. *Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа во второй пол. IX – сер. XVIII вв.).* Бишкек: Типография «Из-Басма». 2010. 280 с.

Миргалеев И.М. *Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура*. Казань: Институт истории АН РТ. 2007. 108 с.

Орбели И.А. *Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления.* Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа. 1941. 272 с.

Петров К.И. *К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойратами в XIII-XV вв.* Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР. 1961. 207 с.

Почекаев Р.Ю. *Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды.* Изд.2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ. 2012. 464 с.

Пишулина К.А. *Казахское ханство во взаимоотношениях с Могулистаном и Шайбанидами в последней трети XV века. В: Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории)*. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1981. С.96-123.

Сабитов Ж.М. «Маджму ат-Таварих» как источник по истории Улуса Джучи. *Золотоордынское обозрение.* 2017. № 3. Том 5, с. 577-590.

Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.* Саранск: Мордовское книжное издательство. 1960. 275 с.

Савинов Д.Г. *Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху*. Ленинград: Изд-во ЛГУ. 1984. 174 с.

Селезнёв Ю.В. *Русско-ордынские конфликты XIII-XV веков*. Отв. ред. А.В. Кузьмин. Изд. 2-е исправленное. Москва: Квадрига. 2014. 224 с.

Султанов Т.И. *Чингизхан и Чингизиды. Судьба и власть.* Москва: АСТ: АСТ-МОСКВА. 2006. 445 с.

«Собрание историй». *Маджму ат-таварих. Фотографическая репродукция отрывков рукописного текста, введение, указатели.* Подготовил к изданию А.Т. Тагирджанов. Ленинград: Восточная литература. 1960. 106 с.

Тулибаева Ж.М. История Казахстана в Аштарханидских источниках. *Доклады Национальной Академии наук Республики Казахстан.* Алматы. 2013. №4, с.126-140.

Шильтбергер Иоганн. *Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год.* Перевод со старонемецкого Ф.К. Бруна. Баку: Издательство «Элм». 1984. 88 с.

References

The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát: a history of the Moghuls of Central Asia by N. Elias. The translation by E. Denison Ross. London: Sampson Low, Martson and Company. 1895. 536 p. (In English)

Vasary I. The Beginnings of Coinage in the Blue Horde. *Acta Orientalia Hungarica*. LXII. 2009. Pp. 371-385. (In English)

Samarqandi Abdurazzoq. *Matlai Saiedain va Mazhmai Baχrain.* Matlai Sadayn and Majmai Bahrayn. Volume II, part one. (Events of 1405-1429). Tashkent: “Ozbekiston”. 2008. 632 b. (In Uzbek)

Sayf ad-din ibn Damullo Shah Abbas Aksikenti, the son of Nooruz-Mukhammat (Nurmuhammat). Taryhtardyn zhyjnagy («Mazhmu at-tavarih»). M. Dosbolov, O. Sooronov (compilers). Bishkek: Salam. 2016. 160 b. (In Kyrgyz)

Akerov T. A. *Madzhmu at-Tavarikh kak istoricheskii istochnik (Polnyi perevod, analiz i kommentarii).* Bishkek: International University of Kyrgyzstan. 2017. 348 p. (In Russian)

Akerov T.A., Sabitov Zh.M. Voenno-politicheskaia deiatelnost zolotoordynskogo Pulat-khana na Vostoke Ulusa Dzhuchi po dannym Madzhmu at-Tavarikh. In: *History, Economy, and Culture of Medieval Turkic-Tatar States of Western Siberia.* Proceedings of the III All-Russian (with International Participation) Scientific Conference. Kurgan. 2017. Pp. 21-25. (In Russian)

Iz «Anonima Iskandera». In: *Collection of Materials Related to the History of the Golden Horde*. Vol. II. Extracts from Persian Works Collected by V.G. Tiesenshausen and Edited by A.A. Romaskevich and S.L. Volin. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1941. Pp. 126-138. (In Russian)

Ahmedov B. K izucheniiu politicheskoi istorii Kirgizii XV veka. *Social Sciences in Uzbekistan*. Tashkent. 1961. № 5, pp. 29-34. (In Russian)

Bushakov V. A. Tiurskaia etnooikonimiia Kryma. Dissertation for the Degree of Candidate of of philological sciences. Moscow. 1991. 265 p. (In Russian)

Gaev A.G. Genealogiia i khronologiia Dzhuchidov. K vyiasneniiu rodosloviia numizmaticheski zafiksirovannykh pravitelei ulusa Dzhuchi. In: *Antiquities of the Volga Region and Other Regions*. Collection of Articles. Issue IV. Numismatic Collection. Volume 3. Moscow: Informelectro. 2002. Pp. 9-56. (In Russian)

Zolotaia Orda v mirovoi istorii. Collective Monograph. Kazan: Sechenov Institute of History. Sh. Marjani, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. 2016. 968 p. (In Russian)

Iz «Spiskov ustroitelia mira» Gaffari. In: Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Volume II. Extracts from Persian works collected by V.G. Tiesenhausen and edited by A.A. Romaskevich and S.L. Volin. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1941. Pp.210-212. (In Russian)

Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. In: *Collection of materials related to the history of the Golden Horde.* Volume IV. Extracts from Persian works, collected by V.G. Tiesenhausen and edited by A.A. Romaskevich and S.L. Volin. Editor-in-chief M.Kh. Abuseitova. Revised and supplemented. Preparation for the new edition, introduction, translation, commentary, compilation of indexes M.Kh. Abuseitova and Zh.M. Tulibaeva. Almaty: Dyke-Press. 2006. 620 p. (In Russian)

Kuzeev R.G. *Proiskhozhdenie bashkirskogo naroda. Ethnic composition, history of settlement.* Moscow: Nauka Publishing House. 1974. 572 p. (In Russian)

Kychanov E.I. Svedeniia v «Iuan-shi» o pereseleniiakh kirgizov v XIII veke (publikatsiia istochnikov). *Proceedings of the Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR. 1963.* Social Sciences Series. Vol. 5, No. 1, pp. 59-65. (In Russian)

Mokeev A.M. *Kyrgyzy na Altae i na Tian-Shane (Etapy etnicheskoi i politicheskoi istorii kyrgyzskogo naroda vo vtoroi pol. IX – ser. XVIII vv.)*. Bishkek: "Iz-Basma" Printing House. 2010. 280 p. (In Russian)

Mirgaleev I.M. *Materialy po istorii voin Zolotoi Ordy s imperiei Timura.* Kazan: Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. 2007. 108 p. (In Russian)

Orbeli I.A. *Sinkhronisticheskie tablitsy khidzhry i evropeiskogo letoischisleniia.* Leningrad: State Hermitage Museum Publishing House. 1941. 272 p. (In Russian)

Petrov K.I. K istorii dvizheniia kirgizov na Tian-Shan i ikh vzaimootnosheniia s oiratami v XIII-XV vv. Frunze: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kirghiz SSR. 1961. 207 p. (In Russian)
Pochekaev R. Yu. *Tsari ordynskie. Biografii khanov i pravitelei Zolotoi Ordy.* 2nd edition, corrected and supplemented. St. Petersburg: EURASIA. 2012. 464 p. (In Russian)
Pishulina K.A. *Kazakhskoe khanstvo vo vzaimootnosheniiakh s Mogulistanom i Shaibanidami v poslednei treti XV veka. In: Kazakhstan in the Era of Feudalism (Problems of Ethnopolitical History).* Alma-Ata: Nauka Publishing House of the Kazakh SSR. 1981. Pp. 96-123. (In Russian)
Sabitov Zh. M. "Madzhmu at-Tavarikh" kak istochnik po istorii Ulusa Dzhuchi. Golden Horde Review. 2017. 2017. Vol. 5, No. 3, pp. 577-590. (In Russian)
Safargaliev M.G. *Raspad Zolotoi Ordy.* Saransk: Mordovian Book Publishing House. 1960. 275 p. (In Russian)
Savinov D.G. *Narody Yuzhnoi Sibiri v drevnetyurkskuyu ehpokhu.* Leningrad: Leningrad State University Press. 1984. 174 p. (In Russian)
Seleznyov Yu.V. *Russko-ordynskie konflikty XIII-XV vekov.* Edited by A.V. Kuzmin. 2-nd revised edition. Moscow: Quadriga. 2014. 224 p. (In Russian)
Sultanov T.I. hingizkhan i Chingizidy. Sudba i vlast. Moscow: AST: AST-MOSCOW. 2006. 445. (In Russian)
«Sobranie istorii». Madzhmu at-tavarikh. Photographic reproduction of excerpts from the manuscript text, introduction, indexes. Edited by A.T. Tagirdzhanov. Leningrad: Orienal Literature. 1960. 106 p. (In Russian)
Tulibaeva Zh.M. Istoriia Kazakhstana v Ashtarkhanidskikh istochnikakh. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.* Almaty. 2013. No. 4, pp. 126-140. (In Russian).
Schiltberger Johann. *Puteshestvie po Evrope, Azii i Afrike s 1394 goda po 1427 god*. Translated from Old German by F.K. Brun. Baku: Elm Publishing House. 1984. 88 p. (In Russian)

Information about author

Rustam A. Abdumanapov – PhD in History, Associate Professor at the Department of Anthropology and Ethnology, National Research Tomsk State University, Tomsk, Russia; Leading Researcher at the "Desht-i Kypchak" Research Center, 18 Kerey, Janibek Khandar, 010000, Astana, Kazakhstan. https://orcid.org/0000-0003-4628-622X, manap@mail.ru

Автор туралы мәлімет

Рустам Абдубаитович Абдуманапов – тарих ғылымдарының кандидаты, Томск Мемлекеттік Ұлттық Зерттеу Университетінің Антропология Және Этнология Кафедрасының Доценті, Томск, Ресей; "Дешті Қыпшақ" Ғылыми-зерттеу Орталығының жетекші Ғылыми қызметкері, Керей, Жәнібек Хандар, көшесі, 18, 010000, Астана, Қазақстан. https://orcid.org/0000-0003-4628-622X, manap@mail.ru

Сведения об авторе

Рустам Абдубаитович Абдуманапов – кандидат исторических наук, доцент кафедры антропологии и этнологии Национального исследовательского Томского государственного университета, Томск, Россия; ведущий научный сотрудник ТОО «Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак», ул. Керей, Жанибек хандар 18, 010000, Астана, Казахстан. https://orcid.org/0000-0003-4628-622X, manap@mail.ru

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 02.09.2025
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 05.10.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 19.12.2025

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ –
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
ХҒТАР / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.22.34

The role of Amanzhol Bulekpaev in the establishment of Akmola as the new capital of the Republic of Kazakhstan (1994-1997)

K. Akanov✉
Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
✉*gazizuly85@mail.ru*

Abstract. This article examines the early stages of the development of Astana, the modern capital of the Republic of Kazakhstan (1994-1997), which was then known by its historical name, Akmola. At that time, the head of the city administration was A. K. Bulekpaev, who had first taken the helm back in 1987 when he became chairman of the local city executive committee and had governed the city for a considerable period. The aim of the study is to examine the activities of A.K. Bulekpaev during the period of Akmola's preparation for gaining capital status following the address by the President of the Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, and the decision by the country's Supreme Council to relocate the capital from Almaty to Akmola. The objectives of the study were: to examine the measures taken by the country's leadership to relocate and establish the new capital, including the development of the necessary infrastructure; to analyse the situation in Akmola and the Akmola Region during that period; to examine key stages in the biography of the city's mayor, A. K. Bulekpaev, which characterise the personality of the man entrusted with preparing what was previously a provincial town for the status of the state capital; to identify his initiatives that contributed to attracting foreign investment for the accelerated development of the new capital and its establishment as the country's new economic and political center. These include: accelerated housing construction (including the 'Samal' housing estate), the rehousing of relocated staff from central government bodies, oversight of budgetary funds allocated to the new capital, and the identification of vacant, undeveloped land suitable for large-scale residential, administrative and commercial construction, including embassy districts and social infrastructure facilities. A number of other initiatives by A.K. Bulekpaev's city administration, which contributed to the development and establishment of Akmola as a new centre for state nation-building policy, have also been examined. Particular attention is paid to the activities of the Akmola Special Economic Zone (ASEZ) and the 'New Capital' Fund. The research was based on data from the State Archives of Astana, as well as collections of documents on the history of the capital's relocation. Research findings: previously under-studied archival materials (including reports from the State Archive of Astana for 1997) have been introduced into academic discourse; data on the activities of the ASEZ and the 'New Capital' Fund have been summarised; an analysis of historiographical sources has been conducted, and other measures taken by the city administration regarding urban development, land issues and attracting investors have been analysed. It is demonstrated that it was precisely during the period 1994–1997, under the leadership of A.K. Bulekpaev, that the fundamental foundations of the capital's infrastructure were laid and mechanisms for the accelerated development of the new capital were established.

Keywords: the history of Astana, the relocation of the capital, the New Capital, Akmola, the capital's infrastructure, the Astana Special Economic Zone, the New Capital Fund

©K. Akanov, 2026

For citation: Akanov K. The role of Amanzhol Bulekpaev in the establishment of Akmola as the new capital of the Republic of Kazakhstan (1994-1997). *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, 22-34. *10.65076/3105-0042.2025.4.22.34*

Роль Аманжола Булекпаева в истории становления Акмолы в качестве новой столицы Республики Казахстан (1994-1997 гг.)

К. Аканов

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье освещается начальный этап формирования истории современной столицы Республики Казахстан города Астаны (1994-1997 гг.), который тогда носил историческое наименование Акмола. В это время руководителем городской администрации был аким А. К. Булекпаев, который впервые возглавил еще в 1987 году, когда стал председателем местного горисполкома и управлявший городом на протяжении достаточно длительного периода. Целью исследования является изучения деятельности А.К. Булекпаева в период подготовки города Акмолы к получению столичного статуса после выступления Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева и принятия Верховным Советом страны решения о переносе столицы из Алматы в Акмолу. Задачами исследования являлись: рассматривание мероприятии предпринимаемых руководством страны с целью переноса и формирования новой столицы к формированию соответствующей инфраструктуры; анализ обстановки сложившейся в Акмоле и в Акмолинской области в тот период; изучение важных этапов биографии акима города А.К. Булекпаева, характеризующих личность человека которому поручалось подготовка ранее провинциального города к статусу столицы государства; определение его инициатив, которые способствовали привлечению зарубежных инвестиции для ускоренного развития новой столицы и ее становлению как нового экономического и политического центра страны. Среди них: форсированное жилищное строительство (в т.ч. микрорайон «Самал»), размещение передислоцируемых сотрудников центральных органов власти, контроль за направляемыми в новую столицу бюджетными средствами, выявление свободных незастроенных территориий пригодных для масштабного жилищного, административного и делового строительства, включая посольские кварталы и объекты социальной инфраструктуры.. Также изучены ряд других действий городской администрации А.К. Булекпаева, способствовавшие благоустройству и становлению города Акмолы новым центром политики государственного нациестроительства. Особое внимание уделяется деятельности Акмолинской специальной экономической зоны (АСЭЗ) и фонда «Новая столица». Материальной базой исследования послужили данные Государственного архива города Астаны, а также сборников документов по истории переноса столицы. Результаты исследования: введены в научный оборот ранее малоизученные архивные материалы (в т.ч. справки Госархива г. Астаны за 1997 г.), обобщены данные о деятельности АСЭЗ и фонда «Новая столица», анализ данных историографических источников, проанализированы другие меры городской администрации по благоустройству, земельным вопросам и привлечению инвесторов. Показано, что именно в 1994-1997 гг. под руководством А.К. Булекпаева были заложены фундаментальные основы столичной инфраструктуры, созданы механизмы ускоренного развития новой столицы.

Ключевые слова: история Астаны, перенос столицы, Новая столица, Акмола, столичная инфраструктура, АСЭЗ, фонд «Новая столица».

Қазақстан Республикасының жаңа астанасы ретінде Ақмоланың қалыптасу тарихындағы Аманжол Бөлекпаевтың рөлі (1994-1997 жж.)

Қ. Ақанов

Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының қазіргі астанасы – Астана қаласының қалыптасу тарихының бастапқы кезеңі (1994-1997 жж.) қарастырылады. Бұл кезеңде қала өзінің тарихи атауы – Ақмола атауымен белгілі болды. Сол уақытта қалалық әкімшілікті А.Қ. Бөлекпаев басқарды. Ол алғаш рет 1987 жылы қалалық атқару комитетінің төрағасы болып тағайындалып, кейін ұзақ жылдар бойы қаланы басқарды. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың астананы Алматыдан Ақмолаға көшіру туралы бастамасы мен елдің Жоғарғы Кеңесі қабылдаған шешімнен кейін Ақмола қаласын астана мәртебесіне дайындау кезеңіндегі А.Қ. Бөлекпаевтың қызметін зерттеу. Зерттеудің міндеттері ретінде ел басшылығының жаңа астананы көшіру мен қалыптастыру, оған қажетті инфрақұрылымды дамыту бағытында жүзеге асырған іс-шараларын қарастыру; сол кезеңдегі Ақмола қаласы мен Ақмола облысындағы жағдайды талдау; бұрынғы облыс орталығын мемлекет астанасы деңгейіне дайындау міндеті жүктелген А.Қ. Бөлекпаевтың өмірбаянындағы маңызды кезеңдерді зерделеу; жаңа астананың жедел дамуы мен елдің жаңа саяси-экономикалық орталығына айналуына ықпал еткен шетелдік инвестицияларды тартуға бағытталған бастамаларын анықтау көзделді. Олардың қатарында тұрғын үй құрылысын жеделдету (соның ішінде «Самал» ықшамауданының құрылысы), орталық мемлекеттік органдардан көшірілген қызметкерлерді орналастыру, жаңа астанаға бөлінген бюджет қаражатының жұмсалуын бақылау, тұрғын үй, әкімшілік және іскерлік нысандарды, сондай-ақ елшілік қалашықтары мен әлеуметтік инфрақұрылым объектілерін салуға қолайлы бос аумақтарды анықтау мәселелері бар. Сонымен қатар А.Қ. Бөлекпаев басқарған қалалық әкімшіліктің Ақмоланы абаттандыруға және оны мемлекеттік ұлт қалыптастыру саясатының жаңа орталығына айналдыруға бағытталған басқа да іс-шаралары зерттелді. Мақалада Ақмола арнайы экономикалық аймағының (ААЭА) және «Жаңа астана» қорының қызметіне ерекше назар аударылады. Зерттеудің деректік негізін Астана қаласының мемлекеттік архивінің материалдары, сондай-ақ астананы көшіру тарихына арналған құжаттар жинақтары құрады. Зерттеу нәтижесінде бұрын ғылыми айналымға жеткілікті дәрежеде тартылмаған архивтік материалдар (соның ішінде Астана қаласы мемлекеттік архивінің 1997 жылғы анықтамалары) ғылыми айналымға енгізілді, Ақмола арнайы экономикалық аймағы мен «Жаңа астана» қорының қызметі туралы мәліметтер жүйеленді, тарихнамалық дереккөздерге талдау жасалды, сондай-ақ қалалық әкімшіліктің қаланы абаттандыру, жер қатынастарын реттеу және инвесторлар тарту бағытындағы басқа да шаралары қарастырылды. Зерттеу нәтижелері 1994-1997 жылдары А.Қ. Бөлекпаевтың басшылығымен болашақ елорданың инфрақұрылымдық негіздері қаланып, жаңа астананың жедел дамуын қамтамасыз ететін тетіктердің қалыптастырылғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Астана тарихы, астананы көшіру, Жаңа астана, Ақмола, елордалық инфрақұрылым, Ақмола арнайы экономикалық аймағы (ААЭА), «Жаңа астана» қоры.

Сілтеме жасау үшін: Ақанов Қ. Қазақстан Республикасының жаңа астанасы ретінде Ақмоланың қалыптасу тарихындағы Аманжол Бөлекпаевтың рөлі (1994-1997 жж.). *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.22-34. *10.65076/3105-0042.2025.4.22.34*

Кіріспе

Қазіргі Қазақстан тарихындағы аса маңызды тарихи оқиғалардың бірі орын алған уақыттан бері отыз жылға жуық мерзім өтті. 1994 жылғы 6 шілдеде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев сол кезде Парламенттің қызметін атқарған Жоғарғы Кеңестің пленарлық отырысында ел астанасын Алматы қаласынан кейіннен «Астана» атауын алған Ақмола қаласына көшіру туралы ұсыныс жасады. Өз сөзінде Президент астананы Алматыдан Ақмолаға көшірудің қажеттілігін жан-жақты әрі дәйекті түрде негіздеді. Оның баяндамасын тыңдап, ұзақ талқылаудан кейін Жоғарғы Кеңес: «...Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мемлекет астанасын Ақмола қаласына көшіру туралы ұсынысына келісім берілсін...» деген шешім қабылдады (Назарбаев 2005: 93-94). Аталған шешім 1994 жылғы 6 шілдедегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен заңдық тұрғыдан рәсімделді. Министрлер Кабинетіне (Үкіметке) астананы көшірудің техникалық-экономикалық негіздемесін әзірлеу және оны жүзеге асыру мерзімдерін айқындау тапсырылды.

Бұл күн Ақмола облысының орталығы болған Ақмола қаласының жаңа даму кезеңінің басталуын білдірді. 1992 жылғы деректер бойынша қала тұрғындарының саны небәрі 286,7 мың адамды құраған болатын (Акмола 1995: 30). Ал 1994 жылы мамандардың мәліметтері бойынша қала халқының саны шамамен 290 мың адамға жетті (Назарбаев 2005: 19; Кабульдинов 2007: 153). Архив құжаттарына сәйкес, сол кезеңде Ақмола қаласының аумағы 254 720 гектарды (257,2 шаршы километрді) құраған[1].

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін тарихилық, ғылыми объективтілік және детерминизм қағидаттары құрады. Тарихилық қағидатын қолдану тарихи дамудың заңдылықтарын айқындауға және астананы көшіру туралы шешімнің қабылдануына негіз болған тарихи ахуалды қайта жаңғыртуға мүмкіндік берді. Ғылыми объективтілік қағидаты дереккөздерді сыни тұрғыдан зерделеуге және оқиғалардың тікелей қатысушылары қалдырған әртүрлі сипаттағы материалдарды ғылыми айналымға тартуға ықпал етті. Сонымен қатар зерттеуде проблемалық-хронологиялық және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Бұл әдістер зерттеліп отырған мәселенің аз қарасты-рылған немесе толық ашылмаған қырларын анықтауға, сондай-ақ болашақтағы ғылыми ізденістердің негізгі бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді. Бұлармен қатар ғылыми сипаттау әдісі пайдаланылып, оның көмегімен бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген жаңа архивтік құжаттар талдау нысанына тартылды.

Әдеби шолу

Зерттеліп отырған тақырыптың тарихнамасы астана болған қаланың қалыптасу тарихына арналған әртүрлі ғылыми еңбектерді қамтиды. Бұл зерттеулерде астананы Алматыдан Ақмолаға көшіру үдерісінің табысты жүзеге асқандығы және оның озық тәжірибесі жан-жақты көрсетілген. Ең алдымен астананы көшіру бастамасының авторы Н.Ә. Назарбаевтың еңбектерін атап өткен жөн. Онда А. Бөлекпаевтың Ақмола арнайы экономикалық аймағын құрудағы, жаңа астана тұрғындарының әлеуметтік мәселелерін шешудегі және құрылыс нысандарын салудағы рөлі ерекше көрсетіледі (Назарбаев 2005: 95-97; Назарбаев 2006: 350). Сонымен қатар Астананың қалыптасу тарихын зерттеген Г.А. Алпыспаева, Қ.Г. Ақанов, К.М. Ильясова, С.А. Бағдатова сияқты ғалымдардың еңбектерін де атап өткен жөн. Аталған зерттеулерде А. Бөлекпаевтың Қазақстанның жаңа астанасы ретінде Ақмоланы дамыту және салу үдерісіне байланысты атқарған қызметінің жекелеген қырлары қарастырылған (Ақанов 2015).

Нәтижелер

Астана мәртебесін алғанға дейін-ақ қала мен облыстың инфрақұрылымы, тіршілікті қамтамасыз ету жүйесі, шаруашылығы және басқа да салалары жеткілікті деңгейде дамыған болатын. Ақмола облысы республиканың негізгі астықты өңірлерінің бірі әрі ауыл шаруашылығы машиналарын жасау саласының ірі орталығы саналды. Облыстың үлесіне республикадағы астық өндірісінің 19%-ы, мемлекетке өткізілетін астықтың төрттен бір бөлігі және мал шаруашылығы өнімдерінің 10%-ы тиесілі болды. 1992 жылы мал шаруашылығының үлес салмағы 34,9%-ды құрады. Қалада құрылыс индустриясының ірі кәсіпорындары, тамақ және өнеркәсіп зауыттары жұмыс істеді. Қалалық шаруашылыққа қызмет көрсету жүйесі қалыптасқан, халық тұтынатын тауарлар мен ауыл шаруашылығы машиналарын шығару жолға қойылған еді. Барлық жүк тасымалының 60%-дан астамы автомобиль көлігі арқылы жүзеге асырылды. Ақмолада өзінің саябақ аймағы да қалыптастырылған болатын. 1992 жылғы мәліметтер бойынша облыстың жалпы өнеркәсіп өнімдері көлеміндегі салалардың үлесі төмендегідей пайыздық көрсеткіштерді құрады:

1 Кесте

Машина жасау және металл өңдеу өнеркәсібі	29,3
Тамақ өнеркәсібі	14,2
Құрылыс материалдары өнеркәсібі	11,1
Түсті металлургия	8,2
Ұн-жарма өнеркәсібі	6, 4
Микробиология өнеркәсібі	4,3
Жеңіл өнеркәсіп	3,8
Орман және ағаш өңдеу өнеркәсібі	1,6

Электр энергетикасы	1,6
Қара металлургия	0,6

Құрылыс индустриясы саласында «Целинтранстрой», «Целиноградтяжстрой», «Агропромстрой» және басқа да трестер қызмет атқарды. Күрделі құрылыс базасының құрамына құрылыс материалдары өнеркәсібі мен құрылыс индустриясының 11 кәсіпорны кірді (Акмола 1995: 67-86). Сонымен қатар қаланың халық санын арттыруға жеткілікті мүмкіндіктері болды. Сәулет саласы мамандарының пікірінше, қаланың орталық бөлігінде жаңа ғимараттар мен тұрғын ықшамаудандар салуға жарамды шамамен 30 гектар бос аумақ болған (Назарбаев 2005: 20). Келтірілген көрсеткіштер астананы көшіру қарсаңында қалада жеткілікті деңгейде дамыған инфрақұрылымның қалыптасқанын және жаңа нысандардың құрылысын қамтамасыз етуге қабілетті кәсіпорындардың жұмыс істеп тұрғанын көрсетеді. Сол кезеңнің өзінде-ақ жаңа астананы дамыту ісі бос жерден басталмайтыны айқын болды. Сондықтан Н. Назарбаевтың Ақмоланың болашақта әлемнің жетекші астаналарымен терезесі тең қалаға айнала алатыны жөніндегі болжамы жан-жақты жүргізілген алдын ала талдауға негізделген және оның табысты жүзеге асуына нақты алғышарттар болған еді.

Ол кезеңде Ақмола қаласының әкімі Аманжол Бөлекпаев болатын. Ақмоланың астана мәртебесін иелену жолындағы алғашқы қадамдары дәл осы тұлғаның басшылығымен жүзеге асырылды. Сондықтан Ақмоланың жаңа астана ретінде қалыптасу үдерісімен тығыз байланысты Аманжол Бөлекпаевтың өмір жолы мен қызметінің кейбір кезеңдеріне қысқаша тоқталған жөн:

БӨЛЕКПАЕВ Аманжол Қуанышұлы: 1941 жылғы 1 қаңтарда Ақмола облысының Новоишимка ауылында дүниеге келген. 1981 жылы Целиноград ауыл шаруашылығы институтын инженер-механик мамандығы бойынша тәмамдаған. Еңбек жолын жүргізуші болып бастаған. Кейін ұзақ жылдар бойы автокөлік саласында қызмет атқарды. Одан кейін бірқатар жауапты басшылық қызметтерде болды: 1983-1987 жылдары Кеңес аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары, 1987 жылы Целиноград жолаушылар автокөлік басқармасының бастығы қызметтерін атқарды. Қазақстан тәуелсіздік алар қарсаңында 1987-1991 жылдары Целиноград қалалық атқару комитетінің төрағасы, 1991-1992 жылдары қалалық кеңестің төрағасы болды. Сондай-ақ 1990-1994 жылдары Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің XII шақырылым депутаты болып сайланды. 1992-1997 жылдары Ақмола қаласы әкімшілігінің басшысы, ал 1995-1997 жылдары қала әкімі қызметтерін атқарды. 1999 жылғы қыркүйекте Астана қаласынан Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты болып сайланды (кейіннен 2005 жылғы 19 тамызда қайта сайланды). Мемлекет игілігі жолындағы ұзақ жылғы жемісті еңбегі үшін 1997 жылы «Құрмет» орденімен, «Құрмет белгісі» орденімен және төрт медальмен марапатталған. Астана қаласының Құрметті азаматы (Ашимбаев 2006: 176; Устинова 2013).

Аманжол Қуанышұлының еңбек жолынан келтірілген деректер оны Ақмола қаласында ұзақ жылдар бойы басшылық қызметтер атқарған, өзі басқарған қаланың ерекшеліктерін жақсы білетін тәжірибелі шаруашылық ұйымдастырушысы ретінде сипаттайды. Бұл жағдайлар Аманжол Бөлекпаевқа Ақмола облысының орталығында

астаналық инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту міндеттерін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беруі тиіс еді. Сонымен қатар жоғары және орталық мемлекеттік органдар қызметкерлерінің Ақмолаға қоныс аударуы жоспарланғандықтан, жаңа әкімшілік ғимараттар салу және тұрғын үй құрылысының көлемін ұлғайту қажеттілігі туындады. Бұған қоса, жаңа астананы дамытуға мемлекет тарапынан бөлінетін қаржы қаражатының мақсатты әрі тиімді игерілуін бақылауды жолға қою да маңызды міндеттердің бірі болды.

1994 жылы Жоғарғы Кеңес тұрғын үй құрылысын дамытуға 50 миллион АҚШ долларын бөліп, бұл қаражат 9-ықшам ауданды салуға бағытталды. Жаңа нысандарды тұрғызу барысында жаңа астанаға қоныс аударатын мемлекеттік қызметкерлер мен олардың отбасы мүшелеріне арналған тұрғын үй ықшам аудандарын қаланың неғұрлым болашағы зор аудандарында салуға ерекше көңіл бөлінді. Осындай алғашқы тұрғын үй ауданы сол кездегі қаланың әкімшілік орталығына жақын орналасқан Есіл өзенінің оң жағалауындағы «Самал» ықшамауданы болды (Назарбаев 2005: 95-103).

Бір жылдан кейін Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 15 қыркүйектегі заң күші бар «Қазақстан Республикасының астанасы туралы» Жарлығымен Қазақстан Республикасы Парламенті мен Үкіметі көшіп келгенге дейін Алматы қаласының ел астанасы мәртебесін сақтайтыны белгіленді. Ақмоладажоғарыжәнеорталықмемлекеттік органдарды жаңа астанаға көшіру жұмыстарын ұйымдастырумен айналысатын Н. Макиевскийдің жетекшілігімен Мемлекеттік комиссия құрылды. Қазақстан Үкіметіне қаланы дамытуға бағытталған бюджеттен тыс қаражаттарды шоғырландыру және мемлекеттік қызметшілерге арналған жаңа әкімшілік ғимараттар мен тұрғын үйлердің құрылысын қаржыландыру мақсатында «Жаңа астана» атты бюджеттен тыс қор құру тапсырылды. Көп ұзамай аталған қор құрылып, оған мемлекеттік меншікті жекешелендіруден түскен табыстың белгілі бір бөлігі аударылды. Сонымен қатар Үкімет болашақ астананы салу мен дамытуға қатысатын инвесторларға жеңілдіктер беру жөніндегі ұсыныстарды әзірлеп, Президенттің қарауына енгізуге міндеттелді. 1995 жылғы қараша айында Қазақстан Республикасы Үкіметі Президенттің тапсырмасы бойынша құрылыс жұмыстарына 17 миллион АҚШ долларын бөлді (Назарбаев 2005: 95-100; Президент Жарлығы 1996: 145).

1996 жылғы 6 шілдеде Қазақстан Республикасының Үкіметі «Қазақстан Республикасының астанасын көшіру туралы» қаулы қабылдады. Ақмолаға астана мәртебесінің берілуі қалада тиісті инфрақұрылым қалыптастыруды, қоныс аударатын мемлекеттік қызметшілер үшін жаңа әкімшілік ғимараттар салуды, сондай-ақ халық санының өсуіне байланысты туындайтын тұрғын үй құрылысы мәселелерін шешуді қажет етті.

Жаңа астананы дамыту үшін қомақты қаржы қажет болды, ал мемлекеттік бюджет қаражатының өзі бұл міндеттерді толық шешуге жеткіліксіз еді. Сондықтан ел басшылығы қосымша инвестиция тартудың жолдарын қарастыруға мәжбүр болды. Бұл үшін салықтық жеңілдіктер қарастырылған, инвесторларға өңірдің жедел дамуына бағытталған өздерінің экономикалық қызметін жүргізуге мүмкіндік беретін арнайы аймақ құру қажет болды. Мұндай аймақтар Қазақстанда бұған дейін де құрылып, еркін экономикалық аймақтар деп аталған болатын. Алайда Жезқазған, Шығыс Қазақстан, Талдықорған, Қарағанды және Маңғыстау облыстарында құрылған алғашқы экономикалық аймақтардың тәжірибесінен айырмашылығы, мемлекет үшін

инвесторлардың назарын нақты өңір үшін басым бағыттар болып саналатын қызмет түрлеріне аудару маңызды болды. Осылайша арнайы экономикалық аймақтарды (АЭА) құру идеясы дүниеге келді. Мұндай аймақтарда басым қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін ерекше құқықтық режим енгізіліп, мемлекет тағайындайтын басқарушы компания мен оның басшысы – төраға арқылы басқару жүйесі қарастырылды.

Ақмолада мұндай аймақ ретінде 1996 жылғы 6 қазанда Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Жарлығымен құрылған Ақмола арнайы экономикалық аймағы белгіленді. Арнайы экономикалық аймақты құру бастамасын Ақмола қаласының әкімі А. Бөлекпаев көтерді. Оның пікірінше, бұл аймақтың құрылуы шетелдік инвестициялардың көптеп тартылуына ықпал етіп, заманауи шаруашылық жүргізу әдістері мен озық технологияларды енгізу арқылы жаңа астананың жедел дамуына мүмкіндік беруі тиіс еді. Арнайы экономикалық аймақ Ақмола қаласының аумағында орналасты. Оның құрылуы кәсіпкерлік белсенділікті арттыруға және шетел мемлекеттерімен сауда-экономикалық ынтымақтастықты күшейтуге бағытталғаны атап көрсетілді. Арнайы экономикалық аймақты құру туралы ережеде жоғары тиімді өндірістерді дамыту, өнімнің жаңа түрлерін шығаруды игеру, ғылыми-техникалық ынтымақтастықты жандандыру, сондай-ақ заманауи өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды қалыптастыру көзделген болатын. АЭА бюджетін басқару үшін Инвестициялар қоры мен Экономикалық және әлеуметтік даму қорын құратын Әкімшілік кеңес құрылды. Аймақта жеңілдетілген салық салу тәртібі және еркін кеден аймағының режимі енгізілді. Соның нәтижесінде АЭА аумағына тауарлар әкелу кезінде кедендік салықтар мен баждар алынбады, сондай-ақ Қазақстанның экономикалық саясатының бірқатар реттеу шаралары қолданылмады. Жарлық 1997 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді. Арнайы экономикалық аймақтың табысты қызметінің нәтижесінде Ақмола қаласының бюджеті жыл сайын АЭА қызметінен түскен табыстың 60 пайызын, ал Ақмола облысының бюджеті 40 пайызын алып отырды. 1996 жылғы қарашада А. Бөлекпаев арнайы экономикалық аймақтың төрағасы болып тағайындалды. (Назарбаев 2005: 95-96; Указ Президента 1996).

1997 жылғы 16 қаңтарда Ақмола арнайы экономикалық аймағының Әкімшілік кеңесінің шешімімен Экономикалық және әлеуметтік даму қорын құру туралы ереже бекітілді. Қорды құрудың негізгі мақсаты Ақмола қаласын жайластыруға және дамытуға қажетті қаржы қаражатын жинақтау болды. Қор қаражаты қаланы абаттандыру мен одан әрі дамытуға жұмсалатын шығындарды қаржыландыруға, сондай-ақ қызметі аймақтың құрылу мақсаттары мен оның болашақтағы дамуын қамтамасыз етуге бағытталған шаруашылық субъектілеріне жеңілдетілген несиелер беруге арналды (Положение о Фонде 1997: 147-148). Ақмола арнайы экономикалық аймағы аумағындағы құрылыс жұмыстары бойынша алғашқы қадамдардың бірі Ақмола әуежайындағы «VIP» ғимаратының құрылысын қаржыландыру туралы шешімнің қабылдануы болды. Бұл жаңа астанаға келетін жоғары дәрежелі қонақтарды қабылдау және шығарып салу қажеттілігіне байланысты жүзеге асырылды. (Решение 1997: 148-149).

Өз қызметінің алғашқы жылында АЭА қоры шамамен 70 миллион АҚШ долларын жинақтай алды. Шетелдік компаниялардың тікелей инвестициялары есебінен тағы шамамен 200 миллион АҚШ доллары тартылды. Осы қаражаттың есебінен жаңа әкімдік ғимаратының, Қазақстан Республикасы Президентінің алғашқы резиденциясының

және «Астана-Бәйтерек» монументінің құрылысы басталды (Назарбаев 2005: 97). Сонымен қатар Ақмолада тұрғын үй құрылысын дамыту бағытында алғашқы нақты қадамдар жасалды. Мысалы, жоғары және орталық мемлекеттік органдарды Ақмола қаласына көшіру жөніндегі Мемлекеттік комиссияның төрағасы Ф. Ғалымовтың атқарылған жұмыстар туралы мәліметіне сәйкес, 1997-1998 жылдары жеті мемлекеттік орган қызметкерлерін көшіру үшін Президент Іс басқармасы шамамен 1500 пәтерді пайдалануға беруді жоспарлаған. Комиссия мен мемлекеттік органдардың бірлескен жұмысының нәтижесінде 1997 жылдың өзінде 700 пәтер салынып, сатып алынды. Сондай-ақ түркиялық «Финтрако» компаниясы 50 коттеджден тұратын тұрғын үй кешенінің құрылысын бастады (Информация 1997: 151–153). Ақмола қаласының 1997 жылғы әлеуметтік-экономикалық даму қорытындылары туралы анықтамада тұрғын үйлер мен әкімшілік ғимараттар құрылысының қарқыны 1996 жылмен салыстырғанда 35,2 пайызға артқаны көрсетілген. Қала кәсіпкерлеріне 229 жер учаскесі мен 22 нысан сатылып немесе беріліп, пәтерлерді қайта жоспарлауға 78 рұқсат берілді[2].

1997 жылғы 20 қазанда «Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау туралы» Жарлық қабылданды. Аталған Жарлыққа сәйкес Ақмола 1997 жылғы 10 желтоқсаннан бастап ресми түрде Қазақстан Республикасының астанасы болып танылды. Ал Ақмола қаласының Қазақстан Республикасының астанасы ретіндегі салтанатты тұсаукесерін 1998 жылғы 10 маусымда өткізу жоспарланды (Указ Президента 1997: 156).

1997 жылғы 20 қазанда «Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау туралы» Жарлық қабылданды. Аталған Жарлыққа сәйкес Ақмола 1997 жылғы 10 желтоқсаннан бастап ресми түрде Қазақстан Республикасының астанасы болып танылды. Ал Ақмола қаласының Қазақстан Республикасының астанасы ретіндегі салтанатты тұсаукесерін 1998 жылғы 10 маусымда өткізу жоспарланды (Кабульдинов 2007: 153)

1997 жылғы желтоқсанда Ақмола қаласының әкімі қызметіне Әділбек Рысқелдіұлы Жақсыбеков тағайындалды. Ол қалалық әкімшілікті 2003 жылғы маусым айына дейін басқарды. Сонымен қатар ол Ақмола арнайы экономикалық аймағы Әкімшілік кеңесінің төрағасы қызметінде А. Бөлекпаевтың орнына келді. Сол жылдың желтоқсан айында Қазақстан Республикасының жоғары мемлекеттік басқару органдарының қызметкерлері Ақмола қаласына көшіп келе бастады (Летопись Астаны 2006: 9, 32).

Қорытынды

Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда, жаңа астананың тұңғыш әкімі Аманжол Қуанышұлы Бөлекпаев елордалық инфрақұрылымның негізін қалыптастыруға және қаланы Қазақстан Республикасы мемлекеттік билік органдарының көшіп келуіне дайындауға елеулі үлес қосты деп айтуға болады. Оның басшылығы кезеңінде қаланы жайластыруға қажетті қаражатты шоғырландыру мақсатында «Жаңа астана» қоры мен Ақмола арнайы экономикалық аймағының Экономикалық және әлеуметтік даму қоры құрылды. Сондай-ақ инвесторларды тарту арқылы қала мен облыс бюджеттеріне қосымша қаржы түсімдерін қамтамасыз еткен Ақмола арнайы экономикалық аймағы ұйымдастырылды. Осы кезеңде көптеген әкімшілік ғимараттардың құрылысы басталып, тұрғын үй

құрылысы жаңа серпін алды. Жаңа ықшамаудандар мен автомобиль жолдары салынды. Нәтижесінде 1997 жылғы 10 желтоқсаннан бастап Ақмола ресми түрде Қазақстан Республикасының астанасы мәртебесіне ие болды.

Бүгінде Ақмоланың қалыптасу тарихы қазіргі Астананың құрылу тарихының ажырамас кезеңі болып табылады. Дәл сол жылдары Ақмоланың Тәуелсіз Қазақстанның жаңа астанасы ретінде қалыптасуының тарихи тағдыры мен болашақ даму бағытын айқындаған алғашқы маңызды қадамдар жасалды.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарит за научно-редакторское сопровождение статьи.

Ескертулер

1. Ақмола қаласының жер көлемі туралы ақпарат. Астана қаласының мемлекеттік архиві (әрі қарай АҚММ). 424 қор, 1 тізбе, іс 13, п. 21
2. 1997 жылғы Ақмола қаласының әлеуметтік-экономикалық даму қорытындылары туралы анықтама. АҚММ. 424 қор, 1 тізбе, іс 13, п. 3-7

Әдебиеттер тізімі

Акмола: Энциклопедия. Алматы: Атамура. 1995. 400 с.

Аканов К.Г. Становление и развитие Акмолы в качестве новой столицы Республики Казахстан (1994-1997 годы). *Вестник Евразийского гуманитарного института. Научный журнал.* 2015. № 1, с. 18-24.

Аканов К.Г. Начало подготовки города Акмола (Астана) к статусу столицы Республики Казахстан (1994-1997 гг.) В: *Межэтнические и этноконфессиональные отношения: проблемы взаимодействия: матер. всерос. конф. с межд. участием, посв. 130-летию со дня рождения С.И. Руденко.* Уфа, 2015. С. 104-113.

Ашимбаев Д.Р. *Кто есть кто в Казахстане: Биографическая энциклопедия.* Изд. 9-е, доп. Алматы: ИД «Credo», 2006. 832 с.

Ильясова К.М., Багдатова С.А., Аканов К.Г. История переноса столицы современного Казахстана (октябрь 1995 – декабрь 1998 гг.). *История государства.* 2016. № 1, с. 17-26.

Ильясова К.М., Аканов К.Г. Становление и развитие Акмолы в качестве новой столицы Республики Казахстан (1994-1997 годы). *Вестник Евразийского гуманитарного института.* 2015. №1, с. 18-24.

Ильясова К.М., Аканов К.Г. О работе государственной комиссии Республики Казахстан по передислокации высших и центральных органов в город Акмола (октябрь 1995 – декабрь 1997 г.). *Вестник Евразийского гуманитарного института.* 2016. №1, с. 5-13.

Информация председателя государственной комиссии по передислокации высших и центральных государственных органов в город Акмолу первому заместителю Премьер-министра Республики Казахстан Есимову А.С. «О проводимой работе по передислокации» 30 апреля 1997 г. В: *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов.* Астана. 2008. № 118, с. 151-153.

Кабульдинов З.Е. *История Астаны.* Учебное пособие для учащихся общеобразовательных школ. Астана: изд-во «Арман-ПВ». 2007. 200 с.

«Летопись Астаны»: Энциклопедия. Составитель Адильбек Жакып. Издательство «Арай» АО «Астана полиграфия». Астана. 2006. 144 с.

Назарбаев Н.А. *В сердце Евразии.* Алматы: Атамұра, 2005. 192 с.

Назарбаев Н. *Казахстанский путь.* Караганда, 2006. 372 с.

Положение о Фонде экономического и социального развития Акмолинской специальной экономической зоны, утвержденное решением Административного совета АСЭЗ № 3-1-2. 16 января 1997 г. В: *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов*. Астана, 2008. № 114, с. 147-148.

Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 6 июля 1994 года № 106-XIII «О переносе столицы Республики Казахстан» В: *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов.* Астана, 2008. № 110, с.144

Решение административного совета Акмолинской специальной экономической зоны о финансировании строительства здания «VIP» Акмолинского аэропорта. 17 февраля 1997 г. В: *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов.* Астана, 2008. № 115, с. 148-149.

Указ Президента Республики от 15 сентября 1995 года № 2547 «О столице Республики Казахстан» имеющий силу закона. В: *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов.* Астана, 2008. № 111, с. 144-145.

Указ Президента Республики Казахстан от 9 октября 1996 года № 3127 «О создании специальной экономической зоны города Астаны» (с изменениями от 19.03.98 г.; от 31.03.99 года). Сайт: Информационно-аналитическая система «Epravo». [Электронный ресурс] URL: http://www.epravo.kz/urist/detail.php?ELEMENT_ID=6600&SECTION_ID=6600 (Дата обращения: 27.03.2024).

Указ Президента Республики Казахстан от 20 октября 1997 года № 3700 «Об объявлении города Акмолы столицей Республики Казахстан». В: *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов.* Астана, 2008. № 122, с. 156

Устинова Т. *В Астане простятся с Аманжолом Булекпаевым* (25.12.2013). [сайт: Zakon.kz]. URL: https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/4593609-v-astane-prostjatsja-s-amanzholom. html (Дата обращения: 28.12. 2013)

References

Akmola: Entsiklopediia. Almaty: Atamura, 1995. 400 p. (in Russian)

Akanov K.G. Stanovlenie i razvitie Akmoly v kachestve novoi stolitsy Respubliki Kazakhstan (1994-1997 gody). *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Scientific journal.* 2015. No. 1, pp. 18-24. (in Russian)

Akanov K.G. Nachalo podgotovki goroda Akmola (Astana) k statusu stolitsy Respubliki Kazakhstan (1994-1997 gg.) In: *Interethnic and ethnoconfessional relations: problems of interaction: materials of the All-Russian Conferension with international participation, dedicated to the 130th anniversary of the birth of S.I. Rudenko.* Ufa. 2015. Pp. 104-113. (in Russian)

Ashimbaev D.R. *Kto est kto v Kazakhstane: Biograficheskaia entsiklopediia*. 9th edition, supplemented. Almaty: Publishing House "Credo". 2006. 832 p. (in Russian)

Iliasova K.M., Bagdatova S.A., Akanov K.G. Istoriia perenosa stolitsy sovremennogo Kazakhstana (oktiabr 1995 – dekabr 1998 gg.). *History of the State.* 2016. No. 1, pp. 17–26. (in Russian)

Iliasova K.M., Akanov K.G. Stanovlenie i razvitie Akmoly v kachestve novoi stolitsy Respubliki Kazakhstan (1994-1997 gody). *Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute.* 2015. No. 1, pp. 18-24 (in Russian)

Iliasova K.M., Akanov K.G. O rabote gosudarstvennoi komissii Respubliki Kazakhstan po peredislokatsii vysshikh i tsentralnykh organov v gorod Akmola (oktiabr 1995 – dekabr 1997 g.). *Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute*. 2016. No. 1, pp. 5-13 (in Russian)

Informatsiia predsedatelia gosudarstvennoi komissii po peredislokatsii vysshikh i tsentralnykh gosudarstvennykh organov v gorod Akmolu pervomu zamestiteliu Premer-ministra Respubliki Kazakhstan Esimovu A.S. «O provodimoi rabote po peredislokatsii» 30 aprelia 1997 g. In: *Capitals of Kazakhstan:* Collection of documents and materials. Astana. 2008. No. 118, pp. 151-153. (in Russian)

Kabuldinov Z.E. Istoriia Astany. *Study guide for students of secondary schools.* Astana: publishing house "Arman-PV". 2007. 200 p. (in Russian)

"Letopis Astany": Encyclopedia. Compiled by Adilbek Zhakyp. Publishing house "Aray" Joint Stock Company "Astana Polygraphy" Astana. 2006. 144 p. (in Russian)

Nazarbayev N.A. *V serdtse Evrazii.* Almaty: Atamura. 2005. 192 p. (in Russian)

Nazarbayev N.A. *Kazakhstanskii put.* Karaganda. 2006. 372 p. (in Russian)

Polozhenie o Fonde ekonomicheskogo i sotsialnogo razvitiia Akmolinskoi spetsialnoi ekonomicheskoi zony, utverzhdennoe resheniem Administrativnogo soveta ASEZ № 3-1-2. 16 ianvaria 1997 g. In: *Capitals of Kazakhstan:* Collection of documents and materials. Astana. 2008. No. 114, pp. 147-148. (in Russian)

Postanovlenie Verkhovnogo Soveta Respubliki Kazakhstan ot 6 iiulia 1994 goda № 106-XIII "O perenose stolitsy Respubliki Kazakhstan" In: *Capitals of Kazakhstan:* Collection of documents and materials. Astana, 2008. No. 110, p.144 (in Russian)

Reshenie administrativnogo soveta Akmolinskoi spetsialnoi ekonomicheskoi zony o finansirovanii stroitelstva zdaniia "VIP" Akmolinskogo aeroporta. 17 fevralia 1997 g. In: *Capitals of Kazakhstan:* Collection of documents and materials. Astana. 2008. No. 115, pp. 148-149. (in Russian)

Ukaz Prezidenta Respubliki ot 15 sentiabria 1995 goda № 2547 "O stolitse Respubliki Kazakhstan" imeiushchii silu zakona. In: *Capitals of Kazakhstan:* Collection of documents and materials. Astana. 2008. No. 111, pp. 144-145. (in Russian)

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 9 oktiabria 1996 goda № 3127 "O sozdanii spetsialnoi ekonomicheskoi zony goroda Astany" (s izmeneniiami ot 19.03.98 g.; ot 31.03.99 goda). Site: Information and analytical system "Epravo". [Electronic resource]. URL: http://www.epravo.kz/urist/detail.php? (Date of access: 27.03.2024) (in Russian)

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 20 oktiabria 1997 goda № 3700 "Ob obieiavlenii goroda Akmoly stolitsei Respubliki Kazakhstan". In: *Capitals of Kazakhstan:* Collection of documents and materials. Astana. 2008. No. 122, p. 156 (in Russian)

Ustinova T. *V Astane prostiatsia s Amanzholom Bulekpaevym* (25.12.2013). [site: Zakon.kz]. URL: https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/4593609-v-astane-prostjatsja-s-amanzholom.html (Access date: 28.12. 2013) (in Russian)

Information about authors

Kuanysh G. Akanov – PhD, academic secretary at the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management "Research Institute for Jochi Ulus Studies" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 15B Aleksandr Pushkin Street, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-5169-1388, gazizuly85@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Қуаныш Ғазизұлы Ақанов – PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК ғылыми хатшысы, А. Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-5169-1388, gazizuly85@mail.ru

Сведения об авторах

Куаныш Газизович Аканов – ученый секретарь РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» КН МНВО РК, Александра Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Казахстан Научного института изучения Улуса Джучи, ул. Туркестан 2, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-5169-1388, gazizuly85@mail.ru

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.09.2025
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами:12.10.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 19.12.2025

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Research Article / Ғылыми мақала
IRSTI 03.01.09

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.35.48.

Merged Agencies: State, Ethnography, and Native Intelligentsia in the Early Soviet Central Asian Nation-Building

R. Zholdybalin✉
Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
✉*rustemktl@gmail.com*

Abstract. This paper offers a tribute to and a critical review of three seminal works on early Soviet nation-building: Terry Martin's The Affirmative Action Empire (2001), Francine Hirsch's Empire of Nations (2005), and Adeeb Khalid's Politics of Muslim Cultural Reform (1998) and Making Uzbekistan (2015). The question of the origins of nations as modern collective identities remains especially sensitive in the post-Soviet context, where imperial, postcolonial, nationalist, and decolonial discourses compete to establish a dominant historical narrative. Originally conceived as a series of argumentative reviews written during graduate coursework in Eurasian Studies at Nazarbayev University in 2022, the article situates these historiographic debates within the institutional development of the field in Kazakhstan and asks why these three readings have become core to understanding early Soviet nation-building. The paper reconstructs Martin's model of the state as the principal architect of indigenization and its later reversal under the Great Retreat; Hirsch's account of ethnographers as indispensable experts who translated imperial knowledge into Bolshevik categories of nationality; and Khalid's portrait of native Jadid intellectuals as active co-authors, rather than passive objects, of the Uzbek national project. Rather than treating the state, the ethnographic community, and the native intelligentsia as competing explanatory frameworks, the article argues that these three focuses describe interchangeable and often overlapping agencies within a single, merged process of Soviet nation-building. A brief comparison between the Jadid intelligentsia of Uzbekistan and the Alash intelligentsia of Kazakhstan illustrates how the weight of these agencies shifted depending on regional configurations of colonization and local elite formation. The paper concludes by reflecting on its own historiographical position: written by a beginner decolonial-minded scholar in a formative year for Eurasian Studies as a discipline, it is best read today as an "archaeography" of the field circa 2022, at a moment when questions of national identity felt almost existential. Revisited now, amid a broader turn toward skepticism about decolonial frameworks, the article invites reconsideration of the reading lists and theoretical commitments shaping the study of Soviet and post-Soviet Central Asia.

Keywords: nation-building; history of Kazakhstan; ethnography; history; Kazakhstan; historiography; Russian Empire; Soviet history; Central Asian history; indigenisation

For citation: Zholdybalin R. Merged Agencies: State, Ethnography, and Native Intelligentsia in the Early Soviet Central Asian Nation-Building. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.35-48. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.35.48.

Funding. This work was supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under Grant BR24993173 "Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan."

© R. Zholdybalin, 2026

Біріккен акторлар: Орталық Азиядағы ерте кеңестік ұлт қалыптастыру үдерісіндегі мемлекет, этнография және ұлттық зиялы қауым

Р. Жолдыбалин
Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала ерте кеңестік ұлт қалыптастыру мәселесіне арналған үш іргелі еңбекке – Терри Мартиннің «Позитивті іс-әрекеттер империясы» (2001), Франсин Хирштің «Ұлттар империясы» (2005) және Адиб Халидтың «Мұсылман мәдени реформасының саясаты» (1998) және «Өзбекстанды жасау» (2015) кітаптарына – арналған құрмет пен сыни талдау болып табылады. Ұлттардың заманауи ұжымдық бірегейлік ретінде қалыптасу мәселесі посткеңестік кеңістікте ерекше өзекті болып қалуда, өйткені мұнда үстем тарихи нарративті орнату жолында империялық, постколониялық, ұлтшылдық және деколониялық дискурстар өзара бәсекелеседі. Бастапқыда 2022 жылы Назарбаев Университетінде Еуразиятану бағдарламасының магистратура курсы аясында жазылған сыни рецензиялар топтамасы ретінде ойластырылған бұл мақала аталған историографиялық пікірталастарды Қазақстандағы осы пәннің институционалдық қалыптасу контекстіне орналастырады және неге дәл осы үш еңбек ерте кеңестік ұлт қалыптастыруды түсінуде негізгі оқылым болып саналатынын түсіндіреді. Мақалада мемлекетті коренизация саясатының және оның кейінгі «үлкен кейінге шегіну» кезеңіндегі тежелуінің басты сәулетшісі ретінде қарастыратын Мартиннің моделі; империялық білімді большевиктік ұлт санаттарына аударған алмастырылмас сарапшылар ретінде этнографтарды сипаттайтын Хирштің тұжырымдамасы; және жергілікті жәдидшіл зиялы қауымды өзбек ұлттық жобасының пассивті объектісі емес, белсенді авторы ретінде бейнелейтін Халидтың көзқарасы дәйекті түрде талданады. Мемлекетті, этнографиялық қоғамдастықты және жергілікті зиялы қауымды бір-біріне қарсы қоятын бәсекелес түсіндіру модельдері ретінде қарастырудың орнына, автор бұл үш фокус кеңестік ұлт қалыптастырудың бірыңғай, біріккен үдерісі шеңберінде өзара алмасатын, жиі қабаттасатын акторлықтарды сипаттайды деп тұжырымдайды. Өзбекстанның жәдидшіл зиялы қауымы мен Қазақстанның алашшыл зиялы қауымын қысқаша салыстыру осы акторлықтардың салмағы отарлаудың аймақтық ерекшеліктеріне және жергілікті элиталардың қалыптасуына байланысты қалай өзгергенін көрсетеді. Қорытындыда автор мақаланың өзінің историографиялық орнын пайымдайды: Еуразиятану пәні үшін бетбұрысты жылда жазылған бастаушы декольникологиялық зерттеушінің еңбегі ретінде, ол бүгінде ұлттық бірегейлік мәселелері дерлік экзистенциалды қабылданған 2022 жылдың айналасындағы саланың «археографиясы» ретінде оқылғаны жөн. Деколониялық тұғырларға деген күмәннің өсіп келе жатқан жағдайында қайта қаралған бұл мақала посткеңестік және кеңестік Орталық Азияны зерттеуді айқындайтын оқылым тізімдері мен теориялық ұстанымдарды қайта пайымдауға шақырады.

Түйін сөздер: ұлттық құрылыс; Қазақстан тарихы; этнография; тарих; Қазақстан; тарихнама; Ресей империясы; Кеңестік тарихы; Орталық Азия тарихы; коренизация

Сілтеме жасау үшін: Жолдыбалин Р. Біріккен акторлар: Орталық Азиядағы ерте кеңестік ұлт қалыптастыру үдерісіндегі мемлекет, этнография және ұлттық зиялы қауым. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.3, no.3, pp.35-48.https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.35.48.

Слияние агентности: государство, этнография и туземная интеллигенция в раннесоветском национальном строительстве

Р. Жолдыбалин
Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. Данная статья представляет собой посвящение и критический обзор трёх ключевых работ по раннесоветскому нациестроительству: книги Терри Мартина «Империя позитивных действий» (2001), монографии Франсин Хирш «Империя наций» (2005) и книг Адиба Халида «Политика мусульманской культурной реформы» (1998) и «Создавая Узбекистан» (2015). Вопрос о происхождении наций как современных форм коллективной идентичности остаётся особенно чувствительным в постсоветском контексте, где в борьбе за доминирующий исторический нарратив сталкиваются имперские, постколониальные, националистические и деколониальные дискурсы. Изначально задуманная как серия аргументированных рецензий, написанных в рамках магистерского курса по евразийским исследованиям в Назарбаев Университете в 2022 году, статья помещает эти историографические дебаты в контекст институционального становления данной дисциплины в Казахстане и объясняет, почему указанные три работы стали основополагающими для понимания раннесоветского нациестроительства. В статье последовательно разбираются модель Мартина, рассматривающая государство как главного архитектора политики коренизации и её последующего свёртывания в период «великого отступления»; концепция Хирш, представляющая этнографов незаменимыми экспертами, переводившими имперское знание в большевистские категории национальности; и трактовка Халида, изображающая туземную джадидскую интеллигенцию не пассивным объектом, а активным соавтором узбекского национального проекта. Вместо того чтобы противопоставлять государство, этнографическое сообщество и туземную интеллигенцию как конкурирующие объяснительные модели, автор утверждает, что эти три фокуса описывают взаимозаменяемые и часто пересекающиеся агентности внутри единого, слитного процесса советского нациестроительства. Краткое сравнение джадидской интеллигенции Узбекистана и алашской интеллигенции Казахстана показывает, как значимость этих агентностей менялась в зависимости от региональной специфики колонизации и формирования местных элит. В заключение автор рефлексирует над историографической позицией самой статьи: написанная начинающим исследователем-декольнологом в переломный для евразийских исследований год, она видится сегодня скорее как «археография» состояния поля около 2022 года, когда вопросы национальной идентичности воспринимались почти экзистенциально. Пересмотренная сейчас, на фоне растущего скептицизма в отношении деколониальных рамок, статья призывает переосмыслить читательские списки и теоретические установки, определяющие изучение советской и постсоветской Центральной Азии.

Ключевые слова: национальное строительство; история Казахстана; этнография, история; Казахстан; историография; Российская империя; советская история; история Центральной Азии; коренизация

Introduction

Eurasian Studies is rapidly becoming an internationally recognized and institutionalized field of knowledge encompassing a large literature on Humanities and Social Sciences, in which

the early Soviet history is one of the cornerstone topics. Historians pay a great deal of attention to the processes of nation-building, secularization, and internalization of related discourses within the developing modern societies representing current independent nations. International scholarship, centered around Anglophone academia, became the main focus of the modern Eurasian historiography, and the newly promoted Nazarbayev University, launching the graduate program of Eurasian Studies, made an implicit focus on this literature as well. As a freshman student of such a program, back in 2022 (a fate-deciding year for Eurasian Studies in becoming decolonial and anti-imperial-centered), I delved into reading the books that shaped me into the current state as a historian of the Kazakh national movement. Our directing guide was Prof. Alima Bissenova, whose course of Introduction to Eurasian Studies was subsequently a weekly literary discussion club and a course for developing scholarly argumentation skills, workloaded us with writing essays on the books we were reading. These essays had to be more than merely (not a stone on the genre of) literature reviews; they had to be nuanced virtual argumentative dialogue with the authors.

Of the two dozens of authors we'd encounter during the course, three I've found influential in shaping my future dissertation topic. What bound them together was the issue of the early nation-building policy in the USSR. This issue is a sensitive one for the history of Kazakhstan: there is a heavy, menacing echo of the imperial past, using calling names as a factor in the modern policy of Russia toward its former subjects in Central Asia. When President Putin called Nursultan Nazarbayev a creator of modern, hitherto unknown, statehood in Kazakhstan, sometime in 2014, this reeked of the wider colonial narratives of Russian revanchism, using the claims of "unhistoricity" of the modern Asian nations not only to diminish the neighbours, but to reinforce its older territorial claims. (Reading much about the inconsistency of the Russian Federation's geopolitical decisions, I'd rather argue that these narratives are intended rather to annoy people on social media). What's important about the topic, though, is the penultimate question coming as an encounter with Putin's remarks: if Central Asian nations are not products of Lenin (or Trotsky) or their followers from the Party, who founded these nations?

I find three different answers from the most renowned scholars of nationality policies in the early USSR. Adeeb Khalid draws attention to the ideas of local intellectuals in forging new nations (Khalid 1998; Khalid 2015). Terry Martin focuses on the government's actions as an "affirmative action" model (Martin 2001). Francine Hirsch provides a review of the complicated relationship between ethnographic expertise and state-driven policies (Hirsch 2005). I've written three argumentative reviews on Khalid's and Hirsch's works and made a presentation on Martin's book; since my latter review is significantly shorter, it'll be briefly explained in the Introduction. Together with the remaining reviews, it presents those three scholarly focuses (the state, the ethnographic community, and the native intelligentsia) not only as competing actors, but also as cooperating agencies merging into one field of the Soviet nation-building policy, where both the subjective and discursive boundaries become indistinguishably blurred.

Martin defined four principles of nationalities policy. First is a Marxist premise: nationalism is a masking ideology with class-based grievances in a national form – a national statehood should be granted to split the above-class national alliances. Next, a Modernization premise: the nation is a developmental phase on the road to internationalism. Then, a Colonial premise: nationalism as a result of centennial distrust of Russians – with the 1920s policy aimed at eliminating distrust and preventing the rise of Russian chauvinism. Finally, a Foreign policy aspect is a projection of influence abroad. Indigenization (korenizatsiia) policy resulted in

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

a paradox: nations were built and destroyed by the same actor, the state, in a (at first sight) inconsistent policy of the Party (Martin 2001).

Martin explains the shift of the nationalities policy from indigenization to the Great Retreat to the support of the Russian culture as a core foundation of the Soviet people by three factors. First is the Soviet xenophobia, which was ideological, not ethnic, but gained national focus. Under the control of the GPU (from 1923), there was a rise in the framework of marked borders of ethnicities, with high-security border strips. Finally, yet importantly, the established immigration policy never supported extradition, but raised fears of espionage paranoia. Altogether, this led to mass deportations, abandonment of the Piedmont Principle, ethnic cleansings of "disloyal" diasporas, rehabilitation of "chauvinist" Russian culture, and the ironic success of Soviet aspirations for the equality of nations, characterized by the equality of oppression. Initially viewed as a greater danger by Lenin, Russian chauvinism was replaced in this category by local nationalisms, which marked making diasporas the main targets of the subsequent Great Terror.

Materials and Methods

The works examined in this paper largely challenge Martin's idea of the affirmative action state as the main actor in forging the national boundaries, yet as the questioning of these ideas reveals, the corps of these actors constituted a complex merged agency. This paper is a comparative historiographical essay rather than an archival study. Close, argumentative readings of three monographs (Hirsch 2005; Khalid 1998; Khalid 2015), originally drafted as critical reviews for a graduate seminar, and re-synthesizes them through a thematic lens rather than a chronological or biographical one. Claims are triangulated against secondary scholarship and reviews of each work (Hosking 2007; Keller 2006; Baberowski 2010; Morrison 2017) to surface points of scholarly disagreement. A brief structured comparison of the Jadid intelligentsia in Uzbekistan and the Alash intelligentsia in Kazakhstan is used as a secondary case to test the transferability of the three-agency framework across regional contexts. The essay is explicitly reflexive, situating its own arguments within the intellectual environment of Nazarbayev University's Eurasian Studies program circa 2022 and revisiting them from a 2025 vantage point.

Before the search for the label – who were the real Jadids? Even the initial Jadid (Renewal) term was a label, given to Ismail Gasprinsky's followers by their counterparts, with Ismail Bey himself preferring the term *muntazam*, "the Modernist" (Lazzerini 1992). The idea of Gasprinsky was to revive the "backward" society of Russian Turkic Muslims via a new method of primary education, but the goal was to modernize the society overall (Baldauf 2001). Gasprinskiy was not a renewalist of faith *(mujaddid),* even if some of his followers claimed him to be, but a creator of the new method *(usul-I jadid)* in education. Thus, neither he nor his followers called for reform of the religion, but wanted to modernize the society, also sharing pan-Turkic and pan-Islamic ideas. This makes the so-called real Jadids the modernizers of society and not reformists.

Literature Review

Ethnographers as agents of the state

Francine Hirsch took on the ambitious task of defining the role of ethnographers in the process of early Soviet nation-building as crucial. She first attempted to introduce that idea in an article

(Hirsch 2000), where she called on former servants of the Tsar – researchers of ethnography, geography, and statistics in Russia – to have key roles in the Bolshevik national categorization of population, being major consultants. The article is also remarkable for the introduction of the state-sponsored evolutionism concept, one of the key concepts in the monograph to come in 5 years. It is a "civilizing mission of building socialism"; the author argues that this policy fitted the undeveloped periphery of the Empire, such as Turkestan (Hirsch 2005: 86).

In the 2005 book, Hirsch explores the ways that Bolsheviks were changing the identities of the people and communities of the former Russian Empire, with the main claim that ethnographic knowledge had a crucial role in this shaping. The author continues the trend of the most recent colonialism concepts, with the idea that the USSR was an empire too, but of the modernizing type – a presumption that is commonly accepted in modern scientific society (Khalid 2015). That idea developed from the author's challenge of the concept of the Soviet empire as a divide et impera type (Hirsch 2005: 164), widening the post-colonial discourse on the former Soviet nations with the caution of the modernization role of the USSR (Adams 2006). In the meantime, Hirsch opposes Martin's political approach with the ideological-cultural perspective of nationalities policy, tending to overlook the ethnoterritorial transformation in its complexity. She denies Martin's concept of The Great Retreat, which explains the process of enlarging the major nations with the incorporation of the smaller ones as a dramatic change in nationality policy, and states that it was the continuation of the Soviet nation-state building (Hirsch 2005: 9). Later, Geoffrey Hosking criticized that approach, stating that Hirsch lacked the perspective of cultural and educational policy, and completely overlooked the phenomenon of indigenization (Hosking 2007).

The author assembled a major study of Russian archives, mainly the St. Petersburg branch of the Russian Academy of Sciences and its funds of the Commission for the Study of the Tribal Composition of the Population of the Borderlands of Russia (KIPS). Vast volumes were studied in the archives of Moscow and the USA, as well as Russian museums and American libraries (using the whole corpus of the secondary literature on the topic). At the same time, knowing no indigenous language other than Russian, Hirsch has not approached sources of non-Russian origin, which is a major blow to what is assumed to be a nationalities policy study.

The study is constructed chronologically, marking three major periods in the relations between the ethnographers and the state. The preliminary period (pre-1924) is remarkable for the conflict between nationalities policy and the economic purposes of the Bolsheviks, and with debates based on the future demarcation heating, the ethnographers were given the freedom to constitute the definitions of the "nation" (Hirsch 2005: 11), and the nations were created due to their vision. This is the transformation of the Empire based on their knowledge (1924-1934), with the compromise between nation-building and economic policies being reached in the project of creating major nation-states, serving as economic complexes, thus resulting in the delimitation of nations and the creation of the administrative system of the USSR. And finally, academic knowledge become suppressed under political circumstances, such as 1) the rise of the Nazis (response to whom was dictated by the need of washing out the previous ties with German Academia); 2) Stalin's announcement of the nations number decline (1926), putting the academicians in a panic rush to redefine the nations; 3) the establishment of passport system (1938), which proclaimed the identity not self-defined, but an inherited one. The last two factors proclaimed ethnogenesis the heart of the nationality project, and instant categorization led to the appearance of suspect outsiders and the emergence (Hirsch 2005: 292), dividing nations

into "potentially hostile" and friendly ones. With the conclusion of nations' determination, old academicians gave place to the newer generation, fully committed to Bolshevism and, most notably, administrative directives.

The story emphasizes not only the influence of academicians on nationality policy but the reverse effect too: the policy transformed the views of ethnographers, at least on paper. The construction of Soviet ethnography summed up the ideas of its creators, but never opposed the purposes of the Bolshevik policy. While the Soviets intended to build the nations out of undetermined and lacking formal identity "backward" peoples, this process went in line with their ideological cliché of nationalism as a sign of capitalist society. Moreover, this step needed to be done only to achieve the final destination of internationalism, which included the idea of becoming an "ethnoterritorial union" (Hirsch 2005: 63) and a "multinational socialist state" (Hirsch 2005: 101). The author views the turn in the nationalities policy of the 1930s as the natural continuation of radical social transformation, which is known nowadays as Stalin's revolution from above (Breslauer 2021). But this change of identities of the masses led to ironic results after 1991, when the nations that emerged out of imperial ambitions gained independence from the Empire.

Hirsch called for rethinking the theoretical basis of the presumption of early Soviet history and started a major discussion in the field. While the book became a classical work in the Soviet state-building issue and was generally honored for the amount of work done, criticism was presented too. Her argument that the "new historical narrative was not a glorification of the imperial Russian past" (Hirsch 2005: 268) is claimed to be deniable by the changes in textbooks, where the incorporation of the peoples into Russia was now viewed as positive (Hosking 2007). Hosking also criticizes the fact that Hirsch ignores the creation of the administrative hierarchy of the Soviet national periphery. Shoshanna Keller (Keller 2006) argued that the author overcriticized her colleagues (deliberate fouling of the ethos) and that she used the works she presumably had not read (Keller 2006). Her claim that Martin's "reverse discrimination against Russians" thesis is not reliable because they kept being dominant in the population and never abandoned the culture (Hirsch 2005: 69), in my opinion, is another signal that she misunderstood Martin in particular. Khalid criticizes her idea of the national delimitation being "primarily a political process" controlled fully by Moscow, emphasizing the role of local elites and intellectuals (Khalid 2015). Baberowski proposed conducting more local studies to concretize the author's claim that academic decisions become "internalized patterns of self-perception" (Baberowski 2010).

Despite the criticism, I tend to agree with the author in her general message. While assuming the role of ethnographers in building nations is arguable, Hirsch does not deny the role of administration and nationalist intellectuals, stating that the Bolsheviks took into account both ethnographers and local leaders. This is born by the nature of Bolshevik intellectualism, which is closer to the colonial thought of Western powers than they would like to think: Soviets were Europe-centric and shared the Western beliefs in planning and scientific approaches to problems, i.e., self-determination of peoples. And with a positivist view toward the power of science, they were convenient for giving decisive power to academicians, who in the West would be called anthropologists, due to the ethnography sharing the same colonial approach. Paul Stronski called such experts orientalists, receiving the right to constitute what the national cultural characteristics are, "and using the same methodology as Western empires provided in colonies

(Stronski 2010). Martin, for example, almost ignores the expertise of ethnographers in forging the USSR. Thus, from what I have read as of today, I accept the idea that the nation-building in the Soviet Union has a comparably valuable contribution from three sides – the Communist State, the ethnographers, and the local intellectuals, none of which should be overlooked. Francine Hirsch had a justified attempt to portray the academicians as of high importance in this process.

Native intellectuals as the challenging agency

Adeeb Khalid is a pioneering Western scholar in Central Asian intellectual history, being the first to access Soviet archives on the topic, previously unavailable to international scientists. The study is characterized by the usage of a large number of primary sources, in Russian and native languages; some archival materials are extremely rare and even inaccessible to later researchers. While the Soviet researchers either neglected Muslim modernism or criticized it, and Western scholars reviewed the regional history from the point of colonizer-local confrontation, Khalid rethinks the issue from the perspective of a Muslim scholar, where the observer is familiar with the local culture and has the advantage of a closer acquaintance and intuitive understanding of the topic.

The author based his study on the phenomenology of cultural change – the latest sociological concepts adapted to intellectual history. Bourdieu's concept of cultural capital (Khalid 1998: 5) creates the issue of the study – the contest between modernist *(Jadid)* and traditionalist *(Qadim)* intellectual movements for the legitimacy of this capital, which implied a competition for the moral leadership in the region (Khalid 1998: 6). This is a study of the intellectual transition of Jadids from modernizing the education and living of the community toward nationalism, ending in cooperation with the Bolsheviks in their nation-building project. Later interaction relates Jadids to reformist movements in other colonial regions. More generally, the author aims to explore the nature of Muslim modernism as an intellectual phenomenon. Studying the roots of Jadidism, the author surprisingly finds that the colonization process initiated the reformist movement, anti-colonial in essence (Khalid 1998: 14), by destabilizing the traditional social structure, opening the area to world trade, creating a new local bourgeoisie and an intellectual gap, suddenly filled by European ideas.

Results

To call Qadimis an intellectual movement is, by the way, an exaggeration: the Khalid himself labels them as local elites, including both spiritual and secular powers of the pre-colonial regime, surviving during the Russian colonization of Turkestan. Qadimis claimed the cultural capital based on obtaining control of Muslim education, ritual, and clerical authority, and viewed Jadids' new method of education as a threat to their authority (Khalid 1998: 156). They accused the Jadids of being the innovators of faith – *ahl-i bid'ah,* to which Munawwar Qari replied that the culture of Islam includes not only religious laws but also the cultural heritage and the values of Islamic culture, which was propagated in a link to progressive innovations in education, culture, and technologies (Khalid 1998: 177). Jadids criticized the backwardness of their culture, pointing out that its weak composition would lead to destruction and the loss of cultural capital.

Suddenly, Jadids turned their back on the smooth educational enthusiasm, radicalizing toward Europe-like romantic nationalism and centralized on creating a nation of Muslim Turkestan at the beginning, and then a separate nation of sedentary Turkic Muslims of Turkestan at the end. The revolutionary turn of the ideology happened due to two major reflections of Jadids:

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

first, on the rapacious policies of European powers toward their Turkish brethren after WWI, which resulted in Jadids becoming a decolonial movement; second, on realizing the fact that the majority of local people supported the traditionalist movement, Basmachi, on their claims of power upon post-revolutionary Turkestan. These two factors led to the surprising alliance of Jadids with Bolsheviks, based on both movements' anti-colonial, nationalist, and modernist approaches, before they became competitors in modernizing the region (Khalid 2015: 2).

The book is structured both chronologically and problematically. The first two chapters give a historical background; the next three contextualize the topic in the theoretical discussions of sociological concepts; the final three chapters give insights on the nation-building projects in Central Asia, actualizing the study via opening the discussion on the contemporary identity of the regional peoples. The book became a significant event in the scientific landscape, turning the author into the leading scholar of Central Asian history. He established the myth of Jadids as one core movement, enlightening the local population via education, and promoting secularism and nationalism in the region: ironically, that appreciation implies that the Eurocentric Orientalists have seen no issue in the author's attempt to decolonize the image of "backward" Central Asian intellectual and cultural life. Unfortunately, the author neglects to picture the worldview of the ideological opponents of Jadidism, the Qadimis, as well as to locate the Jadid movement among other Muslim reformists of the era. Maybe the author just left this task to cultural studies with a more comparative nature of research.

The main problem with the author's approach is labeling the movements. There probably was no *Qadim-Jadid* dichotomy among Muslim intellectuals of the Russian Empire: not all Jadids participated in implementing the *usul-i jadid* in education, and not all Qadimis were resistant to everything innovative, i.e., newspapers, science, theatres, even music. There was no political alienation before the Revolution. In the example of Tatar scholar Marjani, we view the intersection of two ideologies in one person (Schamiloglu 1990). Since our understanding of the Jadid ideology is broadened by the deeper specification of the book, now it is time to switch our focus from the author's labeling of them as one movement to his characterization of the Jadid movement as secularist.

The author claims that Jadids attempted to become a locomotive of the Muslim liberation movement (Khalid 2015: 57), and this statement applies not only to the decolonization intent but also to tackling the backwardness of the society. On the other hand, the author states that Jadids viewed the term Islam not as a religion only, but more as a tradition, with the cult being only a part of the cultural tradition. Thus, Jadids applied not to the revival *(tajdid)* of Islam as a religion, but to society, community, and cultural tradition. It had to be enriched by the tech progress, the implementation of the print press, the broadening of the curriculum in maktabs and madrassahs, etc.: nothing of it applies to the term secularization. "Islamic secularism is a movement seeking to limit the scope of religious authority… it may be experiential, as in the encroachment by consumerism and mass media on activities previously regulated by religious authority" (Kurzman 2016). Jadids had not called for abandoning any religious practices, nor did they call for accepting what is forbidden by religious prescriptions, such as consuming alcohol. Of course, we might suspect them of being less fanatical in practice than their traditionalist opponents, and some of them, like Fitrat, become agnostic or even atheist later during Soviet rule. The focus of Jadids was on modernizing the reality of Muslim society, not reforming the religion itself. We may call them secularists, in the sense that they opposed the rule of the

symbiosis of clergy and local elites, as it happened in Bukhara; Basmachi viewed pan-Turkists as a bigger threat than Bolsheviks, which resulted in the captivity of the Jadid inspirator, Enver-pasha, by the former (Fromkin 1989: 487-488). Nevertheless, the fact of political struggle between supporters and opponents of fundamentalism does not indicate secularism as the case of this struggle: the contemporary meaning of the secularism term underlies its experiential measurement, but not a political one.

To be a secularist nowadays means being hesitant to give religion any significant place in modernity, and while the Jadids were modernists, they did not specify their view of religious practices' place in the life of the community. Thereby, we should be aware of labeling Jadids secularists, because the definition of this term has strong practical measurement in contemporary science, or we could do it only with the specification of the term in its political meaning. However, the political attitude of Jadids toward the separation of secular and spiritual rule remains unclear: it is difficult to situate the political profile of the movement concisely because of the decentralized nature of Jadidism. What is clearer is that Jadids had no intention to reform Islamic practices, and it is controversial to call them reformists: at least, their intellectual evolution and its manifestation in the studies are yet to signal such intent.

Discussion

Intelligentsia and the state

Although the story of Jadids was short and tragic (Khalid 2015: 363-389), the author states that they played a key role in creating the modern Uzbek nation. Initially, Jadids wanted to create a national identity of Turkestan, based on religious unity (Khalid 2015: 27-55). As soon as the Bolsheviks established hegemony over Central Asia, it became impossible to embrace this project (with the Bolsheviks being radical secularists and anti-theists). Instead, Jadids found another way of establishing identity, based on Chaghatay literature and the legacy of the Timurid Empire, as opposed to the Persianate culture of the region. This opposition led to the creation of Uzbek identity, which surpassed plural definitions of the local people. Thus, the author views the policy of national demarcation as a victory for the Jadids.

How could they succeed in circumstances of enforcing a totalitarian system? As the author states, the making of Uzbekistan is a product of the union of Jadids with Bolsheviks, which had a common interest in the nationalist and anticolonial movements. Nationalism here is a way to establish the power of the state through the demarcation of the once-united Muslim community, while anticolonialist interest lies in liquidating customs of the Tsarist period, which would embrace Soviet power as liberators. Khalid opposes the idea of simplifying the national demarcation policy as just a divide et impera by the Soviets (Khalid 2015: 13): he insists on the cooperation of both parties through a common objective of modernization. While the USSR remained an empire, it differed from other empires in its emphasis on "modernization and political mobilization of the periphery" (Adams 2008). The main difference between the two parties, though, was in the final goal of state creation: while Bolsheviks intended to build a revolutionary state through class struggle, Jadids wanted a national transformation. Even with the elimination of Jadidism, Uzbekistan became the "most national" state in Central Asia: Uzbeks had the most powerful Communist Party with the highest ratio of indigenous members, producing the "golden age" of the local culture and state foundations. That is why the author

decides that the Jadid project prevailed over its counterparts: while declaring loyalty to Communism, Uzbeks successfully built a national state to the extent that "the other republics were all defined against Uzbekistan", contesting its territory and even identity (Khalid 2015: 5).

The author used a wide range of archival sources, both local and in the Center, most prominently, the party archive (RGASPI) and state archive (GARF) of Moscow. The periodic press was observed, too. Last but not least – the author's extraordinary linguistic skills helped him to analyze the Jadid literature, which remains a vast layer of Uzbek literature. The author thus developed a poorly studied topic of the Cultural Revolution in Central Asia.

The methodology of Khalid derives from the imperial turn, in which he is known as a pioneer scholar in Russian history (Morrison 2017), to the sociology of Pierre Bourdieu, which appears to be the source of the author's inspiration (Khalid 2015: 12). Known as a Marxist, Bourdieu prioritized strategies over rules in knowledge and cultures, developing the author's understanding of cultural change. Bourdieu's theory states that every class has its habitus; we may observe a statement of the habitus of Jadids in this book. The author criticizes the national narrative of modern Uzbekistan historiography (Khalid 2015: 4), as well as the divide et impera understanding of national demarcation policy, because it obscures the role of Jadids. Khalid opposes two interpretations – that insight into USSR Muslim life is solely achievable through the eyes of "ordinary people" (Crews 2006), or only by analysis of narratives by religious scholars and the folklore tradition (DeWeese 1994) because they both seek authenticity - which is, the author states, is impossible since culture is "historically contingent, contested, and constantly emergent" (Khalid 2015: 12). He interacts in dialogue with Douglas T. Northrop's (Northrop 2004) *Veiled Empire* (Khalid 2015, 361) and Francine Hirsch's (Hirsch 2005) *Empire of Nations* (Khalid 2015: 288), criticizing them for being focused too much on the hujum policy rather than on observing the creation of national identity as a whole. Thus, it is possible to say that Khalid works in the flow with other orientalist researchers of the XXI century beginning, sharing approaches of postcolonial theory, imperial turn, theories of empire, and nationalism, but on the other hand, is not reluctant to work with the Marxist approach, which is believed by many to be outdated.

The most arguable point may be the labeling of "Jadids" by the wide range of intellectuals in Central Asia. The author does not insist that they called themselves so. Not even all of them were under the significant influence of *Tarjiman,* the main inspiration of Jadidism: we account Avloniy as an influenced reader (Khalid 2015: 50), but surely was read by the majority of future intellectuals (Khalid 2015: 35-36). Another source of Jadid propaganda was the madrassah, and many thinkers attended them, but it remains unclear in the text whether these thinkers attended the New Method madrassah or not. When we see statements that Niyoziy went to madrassah in Bukhara (Khalid 2015: 50), we learn nothing: Bukhara is well known for its madrassahs long before the Jadid movement. Of all the mentioned Central Asian thinkers, only Behbudiy is explicitly called the Jadid (Khalid 2015: 193), but he died in 1919, leaving little to do with the whirlwind of events to come. So, the author does not argue that all the intellectuals of Bukhara were Jadids, but it may not be the purpose of his study.

The dual nature of Muslim intellectuals' division in the early XX century (a *Jadid/Qadim* dichotomy) is something overrated in Academia. Some reformist Muslim thinkers were conservative '*ulama,* and some liberal Muslims, like Fitrat in his later poetry (Khalid 2015: 240-253), were not devoted to Islam at all. Fitrat's disloyalty to the customs and beliefs of Islam is not unique among reformists; we can compare it to that of prominent leaders of the Young Turks

(also a reformist Muslim movement), who supported Western ideas such as materialism and even atheism (Olmez 2012). So, can we still call someone who does not support Muslim beliefs (or even calls himself an atheist, like Abdullah Cevdet) a Muslim thinker? Maybe, it would be better to find another label for them, since the structuralism approach (basic in postcolonial theory) requires one for some social group.

The Jadids, in the author's view, are modernizers, too. In addition, they were under the influence of the real Jadids, and some of them even followed their ideas. But as we see after the establishment of Soviet rule, they could easily change their agenda from developing a Muslim society to the creation of the nation. What remains constant is the will for modernization, which is vital in their efforts. Firstly, they shared the idea of the *Usul-i Jadid school*, and in the Soviet era, the national project. Thus, these intellectuals can be called Jadids via sharing the common value of modernization, but on the other hand, they are not Jadids after the big social change. We may say they were Jadids or influenced by them in the period pre-1920s.

If real Jadids are not reformists, and the mentioned intellectuals are not Jadids, does it make them reformists? Simple logic tells us that this equation is not correct. Whether they were reformists of religion or not is a separate issue, and since the "reformist" label can often be misused when we talk about "backward" Muslim society, we should be aware of using this term. However, since the modernization effort prevails in both real Jadids and the book's Jadids, we may surely call both groups the modernizers of Muslim society, not the Muslim modernizers, which may refer to the religion of Islam. And since it was these intellectuals that provoked the division of the united Muslim society of Turkestan into Uzbeks and Tajiks, we may label them the modernizers of the Muslim society only for the pre-demarcation era. As they were the main authors of Uzbekness as a national idea, we may as well call them early Uzbek intellectuals, but it suddenly does not apply to Behbudiy (due to his death preceding the creation of the nation), whose ideas are too important for the study to be ignored. So, the only remaining option is "the modernizers of Muslim society in Turkestan", with their switch to "national intelligentsia" around 1925.

In conclusion, I would like to make a comparison of Uzbekistan's intellectual creators with their contemporaries with the closest background. *Jon Turkler* also propagated modernization but was dismissed from public policy with the creation of the Turkish Republic, with the winning party being nationalists, too. After this downfall, some of them joined the pan-Turkic movement of Central Asia (Enver-pasha), and some adopted the new government's nationalist agenda. On the other hand, there is the Kazakh intelligentsia, which is also voluntarily labeled as Alash. They followed the same path as the modernizers of Uzbekistan, with the majority entering the work for the socialist government, trying to transform the Kazakh society into a nation via creating a new alphabet, working on demarcation, etc. And since the Bolsheviks were mainly viewed as outsiders, it was the local intelligentsia who were the best option (with the alternative being Orientalists from the Center) to construct the Kazakh identity, but their impact may seem lesser, as Kazakhstan was already experiencing the huge impact of Slavic colonization.

Conclusion

A decolonial-oriented beginner scholar of the history of Central Asia initially wrote this paper. A few years later, it was an intriguing experience to look at my earlier ideas about the corpus of literature commonly appreciated today as core readings on Eurasia. The decolonial

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

choices in the critique are especially entertaining today, when the field is rapidly changing as well as the author myself, with a turn toward skepticism on the decolonial thought in the field, articulated in the latest Khalid's article (Khalid 2025). This paper should be considered merely as a archaeography of the Eurasian Studies as a field sometime around 2022, when the issues of national identity and nation-building policies became extremely relevant and (apologies for pathetique), probably, existential. Now, when the highest alarms past, the field should move on toward reconsideration and remoderation, as should the readings list in the field.

Acknowledgements.

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article

References

Adams L. "Can we apply a postcolonial theory to Central Asia?" *Central Eurasian Studies Review.* Vol. 7, no. 1 (2008): 2-7.

Baberowski J. "Review of 'Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union by Francine Hirsch'." *Journal of Contemporary History*. Vol. 45, no. 2 (2010): 490-492.

Baldauf I. "Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the Muslim world." *Die Welt des Islams.* Vol. 41 no. 1 (2001): 72-88.

Breslauer G. *The rise and demise of world Communism.* Oxford University Press. 2021. 368 p.

Crews R. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia.* Harvard University Press. 2006. 480 p.

DeWeese D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition.* Pennsylvania State University Press. 1994. 656 p.

Fromkin D. A *Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Henry Holt and Company. 1989. 567 p.

Hirsch F. "Towards an empire of nations: border-making and the formation of Soviet national identities." *Russian Review.* Vol. 59, no. 2 (2000): 201-226.

Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union.* Ithaca, NY: Cornell University Press. 2005. 367+xxi p.

Hosking, G. "Review of 'Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union by Francine Hirsch'." *Journal of Modern History.* Vol. 79, no. 2 (2007): 491-492.

Keller S. "Review of 'Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union by Francine Hirsch'." *Russian Review.* Vol. 65, no. 2 (2006): 341-342.

Khalid A. *The politics of Muslim cultural reform. Jadidism in Central Asia.* University of California Press. 1998. 335+xxiii p.

Khalid A. *Making Uzbekistan: nation, empire, and revolution in the early USSR*. Cornell University Press. 2015. 415+xxii p.

Khalid A. "The Historiography of Modern Central Asia Today." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* Vol. 26, no. 1 (2025): 91-108. https://doi.org/10.1353/kri.2025.a953438.

Kurzman C. "Secularism." In R. C. *Martin (Ed.). Encyclopedia of Islam and the Muslim world*. Pp. 614-615. Gale. 2016. 874 p.

Lazzerini E. “Beyond renewal. The Jadid response to pressure for change in the Modern age.” In J.-A. Gross (Ed.). *Muslims in Central Asia: Expressions of identity and change.* Pp. 151-166. Durham: Duke University Press. 1992. 224+xiv p.

Martin T. *The affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union*. 1923-1939. Ithaca, NY: Cornell University Press. 2001. 498+xx p.

Morrison A. “Review of Making Uzbekistan. Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR by Adeeb Khalid.” *Journal of Islamic Studies.* Vol.28, no. 3 (2017): 411-417.

Northrop D. *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia.* Cornell University Press. 2004. 392 p.

Olmez N. “*Jon Türklerin Türk ve Batı kültürüne bakış* [Young Turks’ views toward Turkish and Western cultures].” Diss. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi. 2012. 150 p.

Schamiloglu U. “The formation of a Tatar historical consciousness: Sihabaddin Marcani and the image of the Golden Horde.” *Central Asian Survey.* Vol. 9, no. 2 (2016): 39-49.

Stronski P. *Tashkent: forging a Soviet city, 1930-1966*. University of Pittsburgh Press. 2010. 370 p.

Information about authors

Rustem Zholdybalin – PhD student of Eurasian Studies of the Nazarbayev University, Research Institute for Jochi Ulus Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Turkestan 2/1, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0004-2473-6925, rustemktl@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Рустем Жолдыбалин – Nazarbayev University еуразиялық зерттеулер бойынша PhD докторанты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты», Түркістан көш., 2/1, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0004-2473-6925, rustemktl@gmail.com

Сведения об авторах

Рустем Жолдыбалин – докторант PhD Евразийских исследований Nazarbayev University, Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ул. Туркестан, 2/1, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0009-0004-2473-6925, rustemktl@gmail.com

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.09.2025
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 02.11.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 19.12.2025

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.3.49.65

Manifestations of Religious Influences in Turkic Culture and Manuscript Sources: The Cases of Zoroastrianism and Manichaeism

A. Zhumabayeva✉
Research Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan
✉*zhaygerm@gmail.com*

Abstract. This article examines Zoroastrianism and Manichaeism as two of the most influential religious and philosophical systems of antiquity that significantly shaped the spiritual culture of the peoples of Central Asia and neighboring regions. These doctrines emerged within the context of complex socio-political and cultural processes and played an important role in the formation of worldviews, ethical values, and religious traditions during the pre-Islamic period. Particular attention is paid to their contribution to the development of the region's spiritual heritage, intercultural contacts, and religious interaction in antiquity. Purpose and Objectives. The purpose of this study is to conduct a comparative analysis of Zoroastrianism and Manichaeism, identify their ideological foundations, similarities and differences, and determine their influence on the spiritual history of Central Asia. To achieve this objective, the article addresses the following tasks: to examine the principal dogmatic doctrines of Zoroastrianism and Manichaeism; to trace the historical circumstances of their emergence and dissemination; to analyze dualistic concepts of good and evil; and to determine the place of these teachings within the religious and philosophical traditions of the ancient world. Materials and Methods. The study is based on written religious and philosophical sources, archaeological evidence, and the works of domestic and foreign scholars on the history of religions. Historical-comparative, religious studies, and textual analysis methods are employed to investigate Zoroastrianism and Manichaeism in their historical development and ideological interaction. Results. The study demonstrates that both Zoroastrianism and Manichaeism are founded upon a dualistic worldview; however, they offer different interpretations of the cosmic struggle between good and evil. Zoroastrianism develops an ethical model centered on conscious human choice and personal responsibility, whereas Manichaeism emphasizes the eternal conflict between light and darkness and the ascetic path to salvation. It has also been established that the religious ideas of both traditions influenced the development of philosophical thought, moral values, and cultural exchange among the peoples of Eurasia, while preserving their significance in the history of world spiritual culture. Furthermore, both teachings exerted a considerable influence on the religious beliefs of the peoples of Central Asia and contributed to the formation of a spiritual environment in which subsequent religious traditions evolved. Conclusions. The author concludes that Zoroastrianism and Manichaeism played a crucial role in the development of religious and philosophical thought in the ancient world and represented significant stages in the evolution of the spiritual culture of Central Asia. Their ideas not only reflected the intellectual and ideological aspirations of their time but also exerted a lasting influence on later religious and ethical systems. The study of these traditions contributes to a deeper understanding of the processes of cultural and spiritual interaction in the history of Central Asia, broadens scholarly perspectives on the evolution of Eastern religious and philosophical traditions, and highlights their enduring significance for the history of world religious thought.

Keywords: Zoroastrianism; Manichaeism; Turkic culture; manuscript sources; religious influences; dualism; spiritual culture; Central Asia; religious syncretism

© A. Zhumabayeva, 2026

For citation: A. Zhumabayeva. Manifestations of Religious Influences in Turkic Culture and Manuscript Sources: The Cases of Zoroastrianism and Manichaeism. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.49-65. *https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.49.65*

Зороастризм мен манихейлік мысалында түркі мәдениеті мен қолжазба дереккөздеріндегі діни ықпалдардың көрінісі

А. Жумабаева

Ұлыс Жошыны зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада зороастризм мен манихейлік ежелгі дәуірдегі ең маңызды діни-философиялық жүйелер ретінде қарастырылып, олардың Орталық Азия мен оған іргелес өңірлер халықтарының рухани мәдениетіне тигізген ықпалы жан-жақты талданады. Аталған ілімдер күрделі әлеуметтік-саяси және мәдени үдерістер жағдайында қалыптасып, исламға дейінгі кезеңдегі дүниетанымдық көзқарастардың, этикалық қағидалардың және діни дәстүрлердің дамуына елеулі ықпал етті. Сонымен қатар, олардың өңірдің рухани мұрасын қалыптастырудағы, мәдениетаралық байланыстар мен діни өзара ықпалдастықты дамытудағы орны ерекше қарастырылады. Мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – зороастризм мен манихейлікті салыстырмалы тұрғыдан талдап, олардың идеялық негіздерін, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау, сондай-ақ аймақтың рухани тарихына тигізген ықпалын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: зороастризм мен манихейліктің негізгі догматикалық қағидаларын ашып көрсету; олардың пайда болуы мен таралуының тарихи алғышарттарын зерделеу; жақсылық пен жамандық туралы дуалистік түсініктерді талдау; аталған ілімдердің ежелгі дүниенің діни және философиялық көзқарастар жүйесіндегі орнын анықтау. Материалдар мен әдістер. Зерттеудің дереккөздік негізін діни және философиялық мазмұндағы жазба ескерткіштер, археологиялық материалдар, сондай-ақ діндер тарихына арналған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, дінтанулық және мәтінтанулық әдістер қолданылып, зороастризм мен манихейлік олардың тарихи дамуы мен идеялық өзара ықпалдастығы тұрғысынан қарастырылды. Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде зороастризм мен манихейліктің екеуі де дуалистік дүниетанымға негізделгенімен, жақсылық пен жамандық арасындағы ғарыштық күрестің мәнін әртүрлі түсіндіретіні анықталды. Зороастризм адамның саналы таңдауы мен жеке жауапкершілігіне негізделген этикалық үлгіні қалыптастырса, манихейлік жарық пен қараңғылықтың мәңгілік қарама-қарсылығын және жанды құтқарудың аскеттік жолын басты қағида ретінде ұстанады. Сонымен қатар, екі ілімнің діни идеялары Еуразия халықтарының философиялық ойының дамуына, адамгершілік құндылықтарының қалыптасуына және әртүрлі халықтар арасындағы мәдени алмасудың нығаюына ықпал етіп, әлемдік рухани мәдениет тарихында өзіндік маңызын сақтап қалғаны анықталды. Сондай-ақ, бұл ілімдер Орталық Азия халықтарының діни дүниетанымына елеулі әсер етіп, кейінгі діни дәстүрлердің қалыптасуына негіз болған рухани ортаның дамуына ықпал жасағаны айқындалды. Қорытынды. Автор зороастризм мен манихейліктің ежелгі дүниедегі діни-философиялық ойдың қалыптасуында маңызды орын алғанын және өңірдің рухани мәдениетінің дамуындағы басты кезеңдердің бірі болғанын қорытындылайды. Бұл ілімдердің идеялары өз дәуірінің дүниетанымдық ізденістерін бейнелеп қана қоймай, кейінгі діни және

этикалық жүйелердің дамуына ұзақ мерзімді ықпал етті. Оларды зерттеу Орталық Азия тарихындағы мәдени және рухани өзара ықпалдастық үдерістерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ Шығыс-тың діни-философиялық дәстүрлерінің эволюциясы туралы ғылыми түсініктерді кеңейтіп, олардың әлемдік діни ой тарихындағы маңызын айқындауға мүмкіндік береді.
Түйін сөздер: зороастризм; манихейлік; түркі мәдениеті; қолжазба дереккөздері; діни ықпалдар; дуализм; рухани мәдениет; Орталық Азия; діни синкретизм

Проявление религиозных влияний в тюркской культуре и рукописных источниках на примере зороастризма и манихейства

А. Жумабаева
Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена исследованию зороастризма и манихейства как важнейших религиозно-философских систем древности, оказавших значительное влияние на духовную культуру народов Центральной Азии и сопредельных регионов. Рассматриваемые учения сформировались в условиях сложных социально-политических и культурных процессов и сыграли заметную роль в развитии мировоззренческих представлений, этических норм и религиозной традиции доисламского периода. Особое внимание уделяется их роли в формировании духовного наследия региона, межкультурных контактов и религиозного взаимодействия в древности. Цель и задачи. Целью исследования является сравнительный анализ зороастризма и манихейства, выявление их идейных основ, сходств и различий, а также определение их влияния на духовную историю региона. Для достижения поставленной цели в статье решаются следующие задачи: раскрыть основные догматические положения зороастризма и манихейства; проследить исторические условия их возникновения и распространения; проанализировать дуалистические представления о добре и зле; определить место данных учений в системе религиозных и философских взглядов древнего мира. Материалы и методы. Источниковую базу исследования составляют письменные памятники религиозного и философского характера, данные археологии, а также труды отечественных и зарубежных исследователей по истории религий. В работе применяются историко-сравнительный, религиоведческий и текстологический методы, позволяющие рассмотреть зороастризм и манихейство в их исторической динамике и идейном взаимодействии. Результаты. В результате исследования установлено, что зороастризм и манихейство основаны на дуалистическом мировоззрении, однако по-разному интерпретируют природу космической борьбы между добром и злом. Зороастризм формирует этическую модель активного выбора и ответственности человека, тогда как манихейство акцентирует внимание на космическом противостоянии света и тьмы и аскетической практике спасения. Установлено также, что религиозные идеи обоих учений оказали влияние на развитие философской мысли, формирование нравственных представлений и культурный обмен между различными народами Евразии, сохранив свое значение в истории мировой духовной культуры. Выявлено, что оба учения оказали существенное влияние на религиозные представления народов Центральной Азии и способствовали формированию духовной среды, в которой позднее развивались другие религиозные традиции. Выводы. Автор приходит к выводу, что зороастризм и манихейство сыграли важную роль в становлении религиозно-философской мысли древнего мира и стали

значимыми этапами в развитии духовной культуры региона. Их идеи не только отражали мировоззренческие поиски своего времени, но и оказали долговременное воздействие на последующие религиозные и этические системы. Изучение данных учений позволяет глубже понять процессы культурного и духовного взаимодействия в истории Центральной Азии, а также расширяет представления об эволюции религиозно-философских традиций Востока и раскрывает значение их наследия для изучения истории мировой религиозной мысли.
Ключевые слова: зороастризм; манихейство; тюркская культура; рукописные источники; религиозные влияния; дуализм; духовная культура; Центральная Азия; религиозный синкретизм

Для цитирования: А. Жумабаева. Проявление религиозных влияний в тюркской культуре и рукописных источниках на примере зороастризма и манихейства. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.49-65. *https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.49.65*

Кіріспе

Ерте және ортағасырлық түркі әлемі Еуразия кеңістігіндегі ірі өркениеттік, мәдени және діни процестер тоғысқан аймақтардың бірі болды. Географиялық орналасуы, Ұлы Жібек жолы бойындағы транзиттік қызметі және этникалық-мәдени әркелкілігі түркі қоғамының дүниетанымдық жүйесінің ашық, икемді және көпқырлы сипатта қалыптасуына ықпал етті. Осы кеңістікте зороастризм, буддизм, христиандық және манихейлік секілді әлемдік және аймақтық діни ілімдер қатар өмір сүріп, түркілердің дәстүрлі наным-сенімдерімен өзара ықпалдастыққа түсті.

Зороастризм мен манихейлік діндердің түркі ортасында таралуы, бір жағынан, Иран және Соғды мәдени ықпалымен, екінші жағынан, көшпелі және жартылай отырықшы қоғамдардың өзіндік діни-мифологиялық дүниетанымымен тығыз байланысты болды. Бұл ілімдер түркілер арасында қатаң догматикалық жүйе ретінде орнықпағанымен, жерлеу ғұрыптары, от пен табиғат культі, жануарларды сакралдау, этикалық түсініктер мен көркемдік-символикалық бейнелер деңгейінде айқын көрініс тапты. Сондықтан түркі мәдениетіндегі діни ықпалдарды зерттеу тек конфессиялық тарих тұрғысынан ғана емес, мәдени антропология, мәтінтану және өркениеттік өзара байланыстар аясында да маңызды болып табылады.

Зороастризм мен манихейліктің түркі қоғамындағы ізін анықтауда жазба дереккөздермен қатар археологиялық материалдар мен қолжазба дәстүрі ерекше орын алады. Авесталық мифологиялық мотивтердің сақ, соғды және түркі дәстүрлерімен үндестігі, сондай-ақ манихейлік жазба мәдениетінің Ұйғыр қағанатындағы мемлекеттік идеологиямен ұштасуы діни синкретизм құбылысының нақты көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл діндер түркі халықтарының рухани тарихында өркениеттік делдалдық рөл атқарып, жазу мәдениетінің, көптілділік пен діни мәтіндердің қалыптасуына ықпал етті.

Материалдар мен әдістер

Берілген зерттеу зороастризм мен манихейлік діндердің көне және ерте ортағасырлық түркі мәдениеті мен қолжазба дәстүріндегі көрінісін анықтауға бағытталған. Зерттеудің

деректік негізін әртүрлі тілдерде сақталған жазба, археологиялық және қолжазбалық материалдар құрайды. Атап айтқанда, Авеста мәтіндері, сириялық, соғды, ортапарсы, көне ұйғыр және көне түркі тілдеріндегі діни қолжазбалар, қытай хроникалары, сондай-ақ антикалық және ортағасырлық мұсылман авторларының еңбектері пайдаланылды. Бұл дереккөздер түркілер ортасында зороастризм мен манихейліктің таралу арналары мен қабылдану ерекшеліктерін реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Археологиялық материалдар қатарында Орталық Азия мен Шығыс Түркістан аумағынан табылған от культіне қатысты құрылыстар, оссуарийлер, ғибадаттық кешендер, қабырға суреттері, эпиграфикалық ескерткіштер мен жерлеу нысандары қамтылды. Аталған нысандарды талдау зороастризмге тән ритуалдық тәжірибелердің және манихейлік символиканың жергілікті дәстүрлермен ықпалдасу деңгейін айқындауға бағытталды.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс кеңінен қолданылды. Бұл әдіс зороастрлық және манихейлік ілімдердің негізгі догматтық тұжырымдарын түркілердің дәстүрлі наным-сенімдерімен, мифологиялық жүйелерімен және дүниетанымдық үлгілерімен салыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мәтінтанулық және деректанулық талдау жүргізіліп, қолжазба мәтіндеріндегі терминология, образдық жүйе, діни символдар мен лексикалық қабаттар сарапталды.

Діни синкретизмді зерделеу үшін мәдениеттанулық және антропологиялық әдістер пайдаланылды. Бұл ұстаным түркі қоғамындағы көшпелі өмір салтының діни идеяларды қабылдау мен трансформациялауына тигізген ықпалын, сондай-ақ жергілікті ритуалдық тәжірибелердің сақталу механизмдерін анықтауға бағытталды. Қолжазба дереккөздеріндегі көптілділік құбылысы, аударма тәжірибесі және мәтіндердің таралу географиясы талданып, діни білімнің мәдени делдалдық құралы ретіндегі рөлі айқындалды.

Әдеби шолу

Көне және ерте ортағасырлық түркі мәдени кеңістігіндегі діни үдерістерді, соның ішінде зороастризм мен манихейлік ілімдердің таралуы мен ықпалын зерттеу мәселесі отандық және шетелдік ғылымда ұзақ уақыттан бері өзекті болып келеді. Бұл бағыттағы алғашқы ғылыми тұжырымдар XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасып, археологиялық жаңалықтар, қолжазба дереккөздердің ашылуы және шығыстанушылардың кешенді зерттеулері арқылы жүйелі сипат алды.

Зороастризмнің Орталық Азиядағы орны жөніндегі зерттеулер В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, А. М. Беленицкий еңбектерінен бастау алады. Аталған ғалымдар зороастрлық сенімнің бұл өңірде классикалық ирандық нұсқада емес, жергілікті дәстүрлермен астаса қалыптасқанын атап өтеді. А.М. Беленицкий Соғды мен Хорезм аумағында отқа табыну культінің кең таралғанын көрсете отырып, зороастризмнің мемлекеттік дін дәрежесіне көтерілместен, діни тәжірибенің синкреттік үлгісі ретінде өмір сүргенін дәлелдеді. Ал А.Ю. Якубовский Орта Азиядағы «зороастризм» ұғымын шартты термин ретінде қарастырып, оның архаикалық қабаттармен тығыз байланыста дамығанын атап өтеді.

Археологиялық материалдар негізінде жүргізілген зерттеулерде (Пенджикент, Афрасиаб, Хорезм ескерткіштері) от культі, оссуарийлер мен жерлеу ғұрыптарының ерекшеліктері жан-жақты талданды. Г. Гроппу, М. М. Дьяконов, Е. Е. Кузьмина еңбектерінде жануарларды

сакралдау, әсіресе бұқа бейнесінің зороастрлық мифологиядағы орны мен оның Орталық Азия халықтарының дүниетанымымен сабақтастығы қарастырылған.

Манихейлік діннің тарихы мен ілімі жөніндегі зерттеулер батысеуропалық және ресейлік шығыстану мектебінде кең өріс алды. Анри-Шарль Пюэш, М. Бойс, В. Сундэрман, И. Гарднер еңбектері манихейлік доктринаның космогониялық, этикалық және миссионерлік қырларын айқындады. Аталған авторлар манихейлікті әмбебап, кітаптық дін ретінде сипаттап, оның басқа әлемдік діндермен (зороастризм, христиандық, буддизм) өзара байланысын көрсетті.

Түркі халықтары ортасындағы манихейлік діннің орны жөніндегі зерттеулер, ең алдымен, Ұйғыр қағанаты тарихымен сабақтас қарастырылады. С.Е. Малов, Л.В. Кызласов, П.А. Пеллио, А. фон Лекок еңбектері Турфан және Кочо өңірлерінен табылған манихейлік қолжазбаларды ғылыми айналымға енгізіп, манихейлік жазба дәстүрдің түркі тіліндегі үлгілерін сипаттады. Зерттеушілер манихейліктің VIII-XI ғасырларда мемлекеттік дін ретінде қабылдануы түркі рухани мәдениетінің дамуында ерекше рөл атқарғанын атап өтеді.

Қолжазба мәдениеті мәселесін қарастырған еңбектерде (Р. Габен, П. Зиме, М. Фоуст, О. Хансен) көне ұйғыр, соғды және ортапарсы мәтіндерінің діни мазмұны мен тілдік ерекшеліктері талданды. Бұл зерттеулер манихейлік әдебиеттің дайын діни канон ғана емес, көптілді, мәдениаралық коммуникация құралы болғанын көрсетеді. Қолжазбалардағы терминология, аударма техникасы және символика діни синкретизм құбылысын түсінуде маңызды дереккөзі болып табылады.

Отандық тарихнамада соңғы жылдары түркі мәдениетіндегі діни ықпалдарды кешенді түрде зерделеуге бағытталған еңбектер көбейіп келеді. Әсіресе Қазақстан аумағындағы археологиялық деректер мен руникалық ескерткіштер негізінде жүргізілген зерттеулер зороастрлық және манихейлік мотивтердің түркі дүниетанымындағы реликтілік белгілерін айқындауға мүмкіндік берді. Дегенмен көптеген еңбектерде жекелеген діндер немесе өңірлік деректер басымдыққа ие болып, түркі мәдени кеңістігін тұтастай қамтитын компаративтік талдау жеткіліксіз деңгейде жүргізілген.

Осыған байланысты қазіргі зерттеудің ғылыми жаңалығы – зороастризм мен манихейлік ілімдерді түркі мәдениеті мен қолжазба дереккөздері контекстінде салыстыра талдау, олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, сондай-ақ дәстүрлі түркі дүниетанымымен ықпалдасу механизмдерін кешенді түрде көрсету болып табылады. Бұл мақалада қолжазба дереккөздер мен археологиялық материалдар негізінде діни ықпалдардың көпқабатты сипаты мен мәдени бейімделу үдерістері ашып көрсетіледі.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде зороастризм мен манихейлік ілімдердің көне және ерте ортағасырлық түркі мәдени кеңістігінде толық үстем дін дәрежесіне жетпегені, алайда түркілердің рухани мәдениетінде, дүниетанымдық жүйесінде және жазба дәстүрінде терең әрі ұзаққа созылған ықпал қалдырғаны анықталды. Бұл ықпал біржақты қабылдау емес, керісінше, дәстүрлі түркі наным-сенімдерімен өзара ықпалдастық, бейімделу және таңдамалы игеру үдерістері арқылы жүзеге асқан.

Зороастризмге қатысты дереккөздер мен археологиялық материалдарды талдау оның түркі тайпалары ортасында жүйелі догматикалық ілім ретінде емес, реликтілік

сипаттағы культтер мен рәсімдер жиынтығы түрінде таралғанын көрсетті. Отқа, суға және жерге құрмет көрсету, тазарту ғұрыптары, сондай-ақ жануарларды (әсіресе бұқа мен түйе) сакралдау элементтерінің сақталуы зороастрлық дүниетанымдық қабаттың түркілердің көне наным-сенімдерімен тығыз астасып кеткенін айғақтайды. Бұл құбылыс зороастризмнің Орталық Азия жағдайында жергілікті діни тәжірибелермен синкреттік формада өмір сүргенін дәлелдейді.

Манихейлік дінге қатысты нәтижелер оның түркі мәдениеті үшін ең айқын және институционалдық тұрғыдан маңызды ықпалдардың бірі болғанын көрсетті. VIII–XI ғасырларда Ұйғыр қағанатында манихейліктің мемлекеттік дін мәртебесін иеленуі бұл ілімнің түркі қоғамына терең енуіне мүмкіндік берді. Манихейлік ілімнің қабылдануы жазба мәдениеттің қарқынды дамуына, түркі тіліндегі діни әдебиеттің, күпиялы терминологияның және көркем қолжазба дәстүрінің қалыптасуына тікелей әсер етті. Турфан мен Кочо өңірлерінен табылған манихейлік мәтіндер түркі тіліндегі кітап мәдениетінің дамыған деңгейін көрсетеді.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер түркі мәдени кеңістігінің діни тұрғыдан ашық, синкреттік және көпқабатты сипатта болғанын дәлелдейді. Зороастризм мен манихейлік түркілер үшін әмбебап дүниетанымдық жүйеге айналмағанымен, олардың рухани өмірінде, мәдени жадында және жазба мұрасында маңызды әрі тұрақты із қалдырған ілімдер ретінде бағаланады.

Талқылау

Көне түркілер арасындағы зороастризм дінінің іздері

Зороастризмнің қасиетті кітабында бұл дін жайында былай делінеді: «Дананы қадірлеудің игі иманы». Ол өте көне дәуірлерге тамыр тартады және ең көне діндердің бірі ретінде әділ түрде танылады. Оның пайда болуы Иран аумағында өмір сүрген пайғамбар Зороастрдың (Заратустра) есімімен байланыстырылады және өзінің қасиетті кітабы – «Авестаға» ие. Б.з.д. V ғасырға дейін ол монотеистік сипатта болған. Зороастризмнің түркілер ортасында да өз ізбасарлары болған. Мұның бір мысалы ретінде Гуйцзюньнің әкімшілік есептерін келтіруге болады, онда аталған дін Сайсянь деп аталатын халықтық культ түрінде көрініс тапқан. Сондай-ақ халық арасында қалаға шығыста, Ганьцюань өзенінің бойында орналасқан көне зороастрлық ғибадатханада сақ тәңірлері де болғаны айтылады (Rong 2013: 70).

В.В. Бартольдтың жазуынша, Чинанджкет билеушісінің, яғни Кочо бегінің сарайы алдында «күн сайын 300-400-ге жуық динаверийлік (манихей) жиналып, Мани шығармаларын дауыстап оқитын болған». Сонымен қатар «қалада және иеліктерде христиандар, зороастрийшілер мен буддистер бар екендігі» атап өтіледі (Бартольд 1893: 52-53). Бұл да зороастризмнің Орта Азия өңірінде едәуір дәрежеде таралғанын көрсетеді.

Зороастризм реликтері Орта Азияда ұзақ уақыт бойы сақталды. Осы діннің тарихи негізінде қалыптасқан ертеректегі діни формалардың көптеген элементтері оның өзінде өшкен, көмескі күйде көрініс тапқанымен, жануарлар әлемін қасиеттеу сияқты реликттік түсініктер айрықша өміршең болып қала берді.

Ірі қара мал культы Хорезм тұрғындарының салт-жораларында ерекше байқалады. «Авестада» сиыр мен өгіздің жаны туралы жиі айтылып, бұл жануарлар шынайы

зороастрийшілермен теңестіріледі. Өгіз тотемі зороастризмде көпқырлы мәнге ие. Қасиетті кітапта аталған алғашқы адамға назар аударсақ, осы тотемнің маңызын айқын көруге болады. Гайомарт – жартылай адам, жартылай өгіз; оның есімінің өзі де («өгіз-адам») осы түсінікті білдіреді. Зороастрлық гимндерде адам мен өгіз бейнелері бүкіл болмыстың негізі ретінде қабылданады; ал егіншілік мәдениетін сипаттайтын Кіші Авестада да өгіз тұрмыста да, культтік жүйеде де басты рөл атқарады. Ахриманның қастандығынан кейін өгіз бен Гайомарттың қаза табуынан өгіздің денесінен 55 түрлі дән мен 12 түрлі емдік өсімдік өсіп шығып, оның ұрығынан бір өгіз бен бір сиыр пайда болады, ал Гайомарттан металдар, ал оның ұрығынан алғашқы еркек пен әйел тарайды (Тревер 1940: 81). Алғашқы өгіз зороастризмге дейін-ақ көне иран тайпалары үшін қасиетті рәміз ретінде қабылданып, береке мен малшылықтың символы саналған.

Қасиетті өгіз туралы өзге мифтердің бірінде ол ауылды суат тауып беру арқылы құтқарады. Тотем-жолбасшы ретіндегі өгіз бейнесі бірқатар аңыздарда әулие сүйектерін алып жүріп, жерлеу орнын көрсетуімен сипатталады. Түркі ортасында маңызы жағынан түйе өгіз культінен кем түспеген. Егер жүкті әйелдер уақытында босана алмаса, оларды баланың тез дүниеге келуі үшін түйенің астынан өткізген. Түйе зороастризмде де құнарлылықтың бейнесі саналып, «Авестада» Веретрагна бейнесінде тікелей ұрықтылықпен байланыстырылған (Брагинский 1956: 35-36).

Дәстүрлі наным-сенімдермен ортақ белгілер дін дамуының ертерек сатыларынан аңғарылады. Мұндай ұқсастықтар бейтарап су рухтары, Авестадағы Ажи-Дахакамен байланысты Аждархо бейнесі арқылы көрінеді. Хорезмде жын-перілерден арылуға бағытталған кучурма рәсімдері Насу жын-перісін қуумен үндессе, рух-қамқоршылармен байланыс орнататын шамандық ғұрыптар «дэвтерге қызмет етушілер» туралы зороастрлық түсініктермен астасып жатады.

Исламға дейінгі дәстүрлі сенімдер мен зороастризм арасындағы ұқсастықтар табиғатты қасиеттеу жүйесінде (от, су, жер культтері), жерлеу дәстүрлерінде және жануарларға қатысты реликттік нанымдарда айқын байқалады.

Зороастризмнің Орта Азиядағы орнына қатысты А. Ю. Якубовскийдің көзқарасын талдай отырып, В. Г. Шкода былай деп жазады: «Орта Азияда “зороастризмнің” тағдыры өзгеше болды: ол қатаң догматикалық жүйе қалыптастырмады, мемлекеттік дінге айналмады, өйткені мұнда біртұтас мемлекет те, қуатты ұйымдасқан жречество да болмады… Сондықтан Орта Азиядағы от культі мен оған байланысты дуалистік дүниетанымды сипаттауда “зороастризм” терминін қолданудан бас тартуға да болады» (Шкода 2009: 74).

А. М. Беленицкий де от культінің исламға дейін Орта Азияда, әсіресе Согда белгілі бір рөл атқарғанын, алайда оның үстемдік дәрежеге жетпегенін атап өтеді (Беленицкий 1954: 57). Оссуарийлерді көптеген зерттеушілер зороастризммен тікелей байланыстырады (Беленицкий 1954: 13), ал Пенджикент ғибадатханасына қатысты Г. Гропп согдий қабырға суреттеріне сүйене отырып, бұл жерде қазіргі Үндістан мен Ирандағы зороастрийлердің Дар-е Мехріне ұқсас от храмдары болған деген болжам айтады (Gropp 1991: 169–170).

Зороастризмнің қасиетті кітабында бұл дін жайында былай делінеді: «Дананы қадірлеудің игі иманы». Ол өте көне дәуірлерге тамыр тартады және ең көне діндердің бірі ретінде әділ түрде танылады. Оның пайда болуы Иран аумағында өмір сүрген пайғамбар Зороастрдың (Заратустра) есімімен байланыстырылады және өзінің қасиетті кітабы –

«Авестаға» ие. Б.з.д. V ғасырға дейін ол монотеистік сипатта болған. Зороастризмнің түркілер ортасында да өз ізбасарлары болған. Мұның бір мысалы ретінде Гуйцзюньнің әкімшілік есептерін келтіруге болады, онда аталған дін Сайсянь деп аталатын халықтық культ түрінде көрініс тапқан. Сондай-ақ халық арасында қалаға шығыста, Ганьцюань өзенінің бойында орналасқан көне зороастрлық ғибадатханада сақ тәңірлері де болған (Rong 2013: 70).

В. Бартольдтың жазуынша, Чинанджкет билеушісінің, яғни Кочо бегінің сарайы алдында «күн сайын 300-400-ге жуық динаверийлік (манихей) жиналып, Мани шығармаларын дауыстап оқитын болған». Сонымен қатар «қалада және иеліктерде христиандар, зороастрийшілер мен буддистер бар екендігі» атап өтіледі (Бартольд 1964: 52-53). Бұл да аталған діннің Орта Азия өңірінде кең таралғанын көрсетеді.

Зороастризм реликттері Орта Азияда едәуір күшті сақталды. Осы діннің тарихи негізінде қалыптасқан ертеректегі діни формалардың көптеген элементтері оның өзінде өшкен, көмескі күйде із қалдырған. Алайда Орта Азияда сол ертедегі діни формалардың, соның ішінде жануарлар әлемін қасиеттеуге байланысты реликттердің де өте өміршең болғаны байқалады.

Ірі қара мал культы Хорезм тұрғындарының салт-жораларында айқын көрініс табады. «Авестада» сиыр мен өгіздің жаны туралы жиі айтылады, бұл жануарлар шынайы зороастрийшілермен теңестіріледі. Өгіз тотемі бұл дінде көпқырлы мәнге ие. Қасиетті кітапта аталған алғашқы адамға назар аударсақ, осы тотемнің маңызын айқын көруге болады. Гайомарт – жартылай адам, жартылай өгіз, оның атының өзі осылайша түсіндіріледі (Гайомарт – «өгіз-адам»). «Зороастрлық гимндерде адам мен өгіз бейнелері бар болмыстың негізінде жатыр, ал егіншілік кезеңінің мәдениетін бейнелейтін Кіші Авестада да өгіз әрі тұрмыста, әрі культте басты рөл атқарады. Ахриманның қастандығынан кейін, оның серігі Гайомартпен бірге қаза тапқан соң, өгіздің денесінен 55 түрлі дән және 12 түрлі емдік өсімдік өсіп шығады, ал оның ұрығынан – бір өгіз бен бір сиыр... Гайомарттан металдар, оның ұрығынан алғашқы еркек пен әйел пайда болады» (Тревер 1940: 81). Алғашқы, тұңғыш өгіз зороастризмге дейін-ақ көне иран тайпалары үшін қасиетті саналған, ол молшылық пен мүйізді ірі қараның рәмізі ретінде қабылданған (Толстов 1948: 294).

Тағы бір миф бар, онда қасиетті өгіз ауылды су қоры – суат тауып беру арқылы құтқарады. Аңыздардағы жолбасшы-тотем рөліндегі өгіз туралы әңгімелерде жануар әулиенің сүйектерін көтеріп жүріп, жерлеу орнын тауып береді және қабірге тағзым ету орнына нұсқайды. Түркі ортасында маңызы жағынан түйе өгіз культінен кем түспеген. Егер жүкті әйелдер уақытында босана алмай жүрсе, олар бала тезірек дүниеге келуі үшін түйенің астынан өткізілетін. Түйе зороастризмде де дәл осындай ұрықтылық (береке) рөлін атқарады. «Авестада» түйе Веретрагна ретінде сипатталып, тікелей құнарлылықпен теңестіріледі:

«Және төртінші рет оған Ахура сыйлаған Веретрагна
Түйе бейнесінде көрінді, нәпсіге толы,
Ұрғашыға ұмтылған қаһарлы,
Күшті, аяқтарымен теуіп-жұлқитын.
Қу жүнді терісімен адамдарды киіндіретін,
Ұрықтандыратын айғырлардың ішінде

Ең зор күшке ие,
Ең үлкен қуатқа ие» (Брагинский 1956: 35–36).

Көптеген ұқсастықтар дәстүрлі наным-сенімдердің дін дамуының ертерек сатыларына барып тірелетінін көрсетеді. Мұндай жорамалдың мысалдарын бейтарап су рухтарының бейнесінен немесе «Авестадағы» Ажи-Дахакамен туыстас Аждархо бейнесінен көруге болады. Хорезмдегі жын-перілерден арылу (кучурма) рәсімдері Насу жын-перісін қуу жораларымен үндес келеді, ал рух-қамқоршылармен байланыс орнатуға бағытталған шамандық ғұрыптар «дэвтерге қызмет етушілермен» ұқсастығын көрсетеді, олардан құтылуға зороастрлық абыздар бар күшін салған.

Исламға дейінгі дәстүрлі сенімдер мен зороастризм арасындағы ұқсастықтар өте кең. Оларды табиғатты қасиеттеу жүйесінен (от, су, жер культі), жерлеу дәстүрінен және жануарларға қатысты реликттік нанымдардан табуға болады.

Зороастризмнің Орта Азиядағы жағдайына байланысты А. Ю. Якубовский былай деп жазған: «Орта Азияда “зороастризмнің” тағдыры өзгеше болды: ол қатаң догматика қалыптастырмады, мемлекеттік дінге айналмады, өйткені мұнда біртұтас мемлекет болмады, әрі қуатты ұйым ретінде құрылған қауымдық жречество да қалыптасқан жоқ... Сондықтан Орта Азиядағы от культі мен оған байланысты дуалистік дүниетанымды сипаттау үшін “зороастризм” терминін қолданудан тіпті бас тартуға да болады» (Якубовский 1954). А.М. Беленицкий болса: «От культі зороастризм элементтерімен бірге Орта Азияда, әсіресе Согда ислам енуіне дейін белгілі бір рөл атқарды. Алайда оның үстемдік еткенін көрсететін ешқандай дерек жоқ» деп жазады (Беленицкий 1954: 57). Оссуарий (марқұмды арнайы үй-мавзолейде сақтау дәстүрі) көптеген зерттеушілер тарапынан тікелей зороастризммен байланыстырылып (Беленицкий 1954: 13), басқа да археологиялық ескерткіштерге, мысалы Пенджикент ғибадатханасына қатысты мұндай тұжырымдарда олар онша ұстамдылық танытпайды. Г. Гроппудың пікірінше, согдий қабырға суреттеріне сүйене отырып, Пенджикентте қазіргі Үндістан мен Ирандағы (парсылық) зороастрийшілердің Дар-е Мехріне ұқсас от храмдары болуы ықтимал (Gropp 1991: 169-170).

Түркі дәстүрлерін парсы дәстүрлерімен салыстыруды XX ғасырдың басында-ақ К.А. Иностранцев жүргізген. Ол Түркістан аймағындағы жерлеу ескерткіштерін зерттеп, оларды Вэй Цзе сипаттаған жерлеумен салыстырған (Иностранцев 1909: 114-115). Зороастризмге согдийлік тассурарийлер (оссуарийлер) де меңзейді, бұл жерлеу жәшіктерінде беттеріне тұмша-таңғыш таққан абыздар, от алтарларының алдына шыққан бейнелер, сондай-ақ амешаспенттер мен басқа да зороастрлық кейіпкерлер болуы мүмкін (Cultes et monuments religieux… 1987).

VI ғасырдағы түркілер туралы әдебиетті қарастырғанда да зороастризмнің ықпалын байқауға болады. Мәселен, «Земарх ханға тек от арқылы тазартылғаннан кейін ғана жіберілді» деген дерек келтіріледі (Якубовский 1954). Бұл мәтелде оттың игі күші арқылы зұлым рухтарды қуу туралы айтылады, мұнда от арқылы рух шақыру емес, керісінше, олардан арылу мақсаты көзделеді. Осы фактіні негізге ала отырып, Ф. Ратцель Орталық Азиядағы от культін зороастризммен салыстырады (Ратцель 1903: 758–759). Персияда модедан-мобед аталған жоғарғы абыз отқа жақындағанда өртті тынысымен «рәнжітіп алмас үшін» плащ жамылған, бұл да оттың көмегімен жын-шайтанды аластау салтының мысалы болып табылады.

Орта Азия көптеген халықтар мен діндердің тоғысқан өңірі болғандықтан, осы кеңістіктің тарихи байырғы халқы – түркілер әртүрлі мәдениеттерді бойына сіңірді. Сондықтан бүгінгі күнге дейін бұл жерде ежелгі кезде кең қанат жайған буддизм, христиандық және зороастризмнің бар екендігін дәлелдейтін археологиялық, жазба және мәдени айғақтар сақталып отыр.

Манихей діні және оның түркі мәдениетіне ықпалы (IX-X ғғ.)

Батыста теңіз жолдары мен Крест жорықтары қандай рөл атқарса, Шығыста дәл сондай маңызға ие болғаны – Ұлы Жібек жолы. Жібек жолы өркениеттердің дамуына орасан әсер етіп, мәдениеттер, діндер, сауда және халықаралық қатынастардың кең көлемде өзара ықпалдасуы мен байытуының басты артериясына айналды. Нәтижесінде қалалар ғана емес, халықтар арасындағы бейбіт әрі тату көршілік қатынастар да дамыды, бұған Тараз, Испиджаб және Баласағұнда табылған, әртүрлі діни конфессия өкілдері жиналатын өзіндік типтегі монастырлар қалдықтары да дәлел.

Жібек жолы бойымен діни идеялар таралып, миссионерлер өз сенімдерін дүниенің әр тұсына жеткізді. Мәселен, Үндістаннан буддизм Орта Азия мен Турфан арқылы Қытайға жетсе, Сирия, Иран және Арабиядан – христиандық, кейінірек ислам енді, ал алыс Месопотамиядан манихейлік таралды. Вавилон, Иран және Орта Азия аймақтарынан бастап, Үндістан мен Қытайға дейін Мани (216 ж. Тигр мен Евфрат аралығындағы қосөзен өңірінде туған) діні таралды. Мани зороастризм, христиандық және буддизмнің мән-жайы бір, түпнегізі дұрыс, алайда адамдардың түсінбеуі салдарынан бұрмаланып кеткен біртұтас дін деп есептеген және өзін сол бастапқы шынайы иманды қалпына келтіру үшін жіберілген деп білген. Өзін «шындық құдайының елшісі» деп атаған Мани өз ілімін жеті кітапта баяндап, арамей жазуы негізінде манихей жазуын ойлап тапты. Дін пайда болған кезден-ақ онда астральды культтер мен «ақ киімділер» ерекше рөл атқарды. Демек, манихей ілімінің түп-тамырында кітаптылық пен сауаттылық жатыр.

Манихей дінінің ілімдік негізі екі принципке – Құдай мен материяға сүйенеді. Бұл екі мәңгі, жаратылмаған субстанция жарық пен түнек, шындық пен жалғандық ретінде де сипатталады. Манихей Фаусттың айтуынша: «Мен екі принципті – Құдай мен материяны уағыздаймын; біз бүкіл зарарлы күшті материяға, ал Құдайға игілікті, оған лайық қасиеттерді телиміз» (Augustinus, *Contra Faustum:* XII кн.).

Соған қарамастан, манихейлік іс жүзінде жойылып кеткен әлемдегі жалғыз дін болып саналады. Буддистік бейнеде сақталған манихей ғибадатханасы бүгінгі күнге дейін Қытайдың оңтүстігіндегі Фуцзянь провинциясының Цюаньчжоу қаласында өмір сүріп келеді (Bryder 2001/2007: 201–208). Еуропалық зерттеушілер Фуцзянь аумағында бұрын кең таралған, бірақ қазіргі кезеңде белгілі бір дәрежеде қайта жаңғырып отырған Будда–Мани культінің іздерін анықтаған. С. Н. К. Лиудың пікірінше, бұл – бір кездері аталған өңірде үстем болған сенім жүйесінің заманауи формадағы жаңғыруы. Осы қатарда қазіргі «Манихей шіркеуінің» де 2009 жылғы 20 шілдеден бастап интернет кеңістігінде виртуалды түрде пайда болғанын атап өтуге болады (Жумабаева 2017).

Манихейлік қай өңірде болмасын құдаланған азшылықтың діні ретінде өмір сүрді. Бұл заңдылықтан тек бір ғана ерекшелік бар: шамамен 762 жылдан XI ғасырға дейін манихейлік мемлекеттік дін мәртебесіне ие болған Ұйғыр далалық империясы (Clark 2000: 83–123).

Манихейлік өзінің мәні жағынан ілімінің әмбебап ақиқатын жариялады. Мани өз ілімін белгілі бір аймақтың, мемлекеттің немесе таңдалған халықтың діні ретінде емес,

христиандық, зороастризм және буддизм тәрізді алдыңғы ұлы діндердің аяқталуы әрі кемелденген жалғасы ретінде қарастырды. Ол осы және өзге де діни дәстүрлердің элементтерін өзінің діни-философиялық жүйесіне енгізді (Пух 1949: 70). Бұл тұжырым манихей канонының маңызды шығармасы – *Кефалайяда* (он артықшылық жөніндегі баяндаманың жартылай сақталған нұсқасында) көрініс табады.

Манихейлік туралы мәліметтер ұзақ уақыт бойы негізінен антиманихейлік полемистердің, Шығыс пен Батыс авторларының, сондай-ақ Таяу Шығыс пен Қытай тарихшыларының еңбектері арқылы ғана белгілі болды. Тек XX ғасырда ғана әлемнің түрлі өңірлерінде түпнұсқалық манихей қолжазбалары мен құжаттары табылды. Анри-Шарль Пухтың анықтамасы бойынша, манихейлік әмбебап дін ретінде «миссионерлік діннің миссиясы» болып қана қоймай, исламды қоса алғанда, өзге діни жүйелерден де гөрі айқын «Кітап діні» сипатында болды (Puech 1949).

Манихей ілімі адам жанының тәндік болмыстың тұтқынынан босап, Нұр дүниесінде таным (гнозис) арқылы құтқарылуын уәде етті (Пигулевская 1940: 296). Бұл оның гностикалық сипатын айқындайды: Мани ілімі соқыр сенімді талап етпей, адам ақыл-ойын дәлел арқылы иландыруға бағытталды (Puech 1949: 67–112; Hoffmann 2001: 70–72). Манихейлік талап бойынша, гнозис ізгі істермен ұштасуы тиіс, себебі ол тек жеке жанды ғана емес, күллі Әлем Жанын (Anima Mundi) азат етуге қызмет етеді. Осыдан таңдаулылар үшін қатаң аскеттік өмір салты қалыптасып, ал қауым мүшелері – тыңдаушылар оларды садақа, мойындау және тәубе ету арқылы қолдауға міндеттелді.

Манихей доктринасының өзегін космогония құрайды. Ол адамзат болмысына қатысты түйінді сауалдарға жауап береді: «Қайдан келдің? Қайда барасың? Не тілейсің? Қандай мақсатпен келдің? Сені қайда жіберді?» (Abu'l-Faraj 1971: 74). Космогония бастапқыда бір-бірін ешбір бос кеңістіксіз шектеп тұрған екі мәңгі болмыстың – Нұр әлемі мен Түнек әлемінің қатар өмір сүруін баяндайды (Abu'l-Faraj 1971: 63).

Нұр әлемі бақытқа толы, үйлесімді және өз-өзіне жеткілікті болмыс ретінде сипатталады. Алайда оның әлсіз тұсы – бейбіт, зорлыққа бейім емес болмысы. Ал Түнек әлемі, керісінше, азғындық пен жойқын нәпсіқұмарлыққа негізделген хаостық сипатқа ие. Белгілі бір сәтте Түнек Нұр әлемінің бар екенін аңғарып, бар агрессиялық қуатын оған қарсы бағыттайды. Демондық шабуылды тек Мәңгілік Әке – Жоғарғы Құдайдың өз Ұлы, Алғашқы Адам бейнесінде өзін құрбан етуі ғана тоқтатады (Polotsky, Böhlig 2000: 251).

Алғашқы Адам жеңіліс тауып, оның бес ұлы – Нұр элементтері демондар тарапынан жұтылады. Алайда бұл сырттай көрінген жеңіс шын мәнінде Түнек үшін қасіретке айналады. Жұтылған Нұр элементтері демондарды уландырып, олардың қарымта күшін әлсіретеді. Осы арқылы Нұр әлемі қарсы шара әзірлеп үлгереді. Бұл оқиға, Бедунның пайымдауынша, Алғашқы Адамның өзін-өзі құрбан ету арқылы жеткен алғашқы жеңісі еді (BeDuhn 2000: 11).

Осыдан кейінгі кезеңде Әлем – Макрокосм («Үлкен мәйіт») құрылады. Ол тірі қалған демондар үшін түрме әрі Нұр бөлшектерін біртіндеп азат ететін ғарыштық механизмге айналады. Кейін демондық жұп сапасында Адам мен Хауа дүниеге келеді – олар Әлем Жанының Нұр бөлшектері үшін ең жетілген «материалдық түрме» ретінде жаратылған (Жумабаева 2018).

Әлем Жанының бөлшектерін кезең-кезеңімен, жүйелі түрде азат етуге бағытталған космостық жұмыс – Үшінші шақыру құдайларының міндеті, олар Үшінші Елші басшылығымен негізінен макрокосмдық деңгейде әрекет етеді. Манихей дәстүрінде бұл – Иса.

Иса Ұлы өзі Адамға Құдай ақиқатын жариялап, оны түзу жолға салды және алғашқы адам пайғамбары етті. Одан кейін бірінен соң бірі, түрлі аймақтар мен уақыттарда құдайлық хабарды жаңартып отырған пайғамбарлар шынжыры жалғасады, олардың іліміне кейіннен Мани жүгінеді. Олардың саны мен реттілігі біздің дереккөздерімізде бірдей емес, бірақ ең маңызды өкілдері ретінде Азот пен Мани, Заратуштра, Будда және Назареттік Иса аталады немесе басқа тізбек бойынша – Будда, Заратуштра және Иса. Өкінішке қарай, Маниға дейінгі пайғамбарлардың ешқайсысы өз ілімін жазба түрде қатаң бекітуді қажет деп санамаған. Соның салдарынан олардың шәкірттері ұстаздарының ілімін толық әрі дәл жеткізе алмаған, ал қарсыластары бұл ілімдерді әдейі бұрмалауға мүмкіндік алған (Жумабаева 2018: 7). Осы себепті зороастризм, буддизм және христиандық, иудаизмді айтпағанда да, өз ілімдерін мәңгі әрі өзгермейтін ақиқат ретінде толық сеніммен ұсына алмайды. Ал «уақыт соңындағы пайғамбар» ретінде танылған Мани ғана (Жумабаева 2017: 146) өзінен бұрынғылардың осал тұстарын ескеріп, өзінің шынайы ілімін бес немесе жеті канондық кітапта жүйелі түрде хатқа түсіріп қалдырды (Жумабаева 2017: 204).

Манихей доктринасын қабылдау – құтқарылу жолындағы алғашқы әрі шешуші қадам саналды. Бұл міндетті түрде манихейлік этиканың талаптарын сақтауды қажет етті, ал бұл талаптардың мазмұны тікелей космогониялық мифтерде баяндалатын оқиғалардан туындайды. Манихейлікте этикалық нормалардың қосарлы жүйесі қалыптасты: шағын ғана элитаға жататын «кемелдер» немесе «таңдаулылар» үшін қатаң өсиеттер және кеңірек қауымға – тақуа мирянидерге арналған он жеңілдетілген өсиет (Puech 1949: 89-90).

Таңдаулылар бес негізгі қатаң өсиетті ұстануға тиіс болды. Олардың өмірі негізінен қасиетті мәтіндерді оқу, уағыз айту, гимндер орындау, құлшылық ету, қауымдық салтанатты ас-мәжілістерге қатысу, үйрету және миссионерлік қызметтен тұрды. Оларға қатаң вегетариандық тәртіп сақтау, алкоголь мен ет өнімдерінен толық бас тарту, сондай-ақ өз еңбегімен күн көруге тыйым салынды (Baur 1973: 267–270).

Ал миряндар таңдаулыларға қойылатын қатаң шектеулерден босатылды. Олар үшін он «орташа» өсиеттен тұратын этикалық кодекс қолданылды (al-Nadim 1971: 64) (до этого использовалось Abu'l-Faraj, уточнить). Алайда олардың басты міндеті «сараң болмау» өсиетінде жинақталды, бұл талап уағыздар мен притчалар арқылы түсіндіріліп, ең алдымен милостынаны таңдаулыларға ғана беру қажеттігін білдірді (Sundermann 2001: 299-302; Adam 1969: 64).

Сонымен қатар манихейлік қауымдастықта таңдаулылар да, тыңдаушылар да өз діни міндеттерін толық өтеу мүмкін еместігі мойындалды. Осыған байланысты екі қауым да тұрақты түрде тәубе ету және өтелім рәсімдеріне қатысуға тиіс болды. Орта Азияда мойындау тәжірибесі таңдаулылар мен тыңдаушылар үшін бірдей қолданылған конфессионалдық формулалар арқылы іске асырылды (Henning 1937: 417–557).

Мани тек әмбебап ұстаз әрі қауым басшысы ғана емес, сонымен қатар өз ілімін таратуда бейнелеу өнерін, музыканы және көркем баяндау тәсілдерін пайдаланған дарынды суретші болды. Оның шіркеуінің өзегін таңдаулылар қауымы құрады (Baur 1973: 267).

Таңдаулылар қауымы иерархиялық құрылымға ие болды: идеалды үлгіде 12 ұстаз, 72 епископ және 360 пресвитерден тұрды (Puech 1949: 86). Мани қайтыс болғаннан кейін қауымды архегалар басқарды (Henning 1937: 77).

Манихей шіркеуіне ерекше тарихи мүмкіндік шамамен 762 жылы Уйғыр далалық империясының билеушісі Бөгү (Бөлгті) ханның манихей дінін қабылдауымен байланысты болды (Clark 2000: 83–123). Кемінде екі жарым ғасыр бойы манихейлік уйғыр хандарының ресми діні болып қалды. XI ғасырда Турфан өңірінде буддизм манихейлікті біртіндеп ығыстырды (Moriyasu 2004: 174-192).

Манихейлікті синкреттік дін деп сипаттауға болады, себебі ол өзге діни дәстүрлерден көптеген мотивтерді, терминдерді, ритуалдық формаларды және иерархиялық институттарды қабылдады. Мани бұл тәуелділікті жасырмай, өз ілімінің әмбебаптығының дәлелі ретінде қарастырды (Pigulevskaya 1940: 295).

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Әдебиеттер тізімі

Abu'l-Faraj Mohammad b. al-Nadim. *Ketāb al-Fihrist.* Ed. G. Flügel; M.R. Tajaddod (Tehran ed.). Vol. I-II. Tehran. 1971. 1046 p.

Adam A. *Texte zum Manichäismus.* Berlin: Walter de Gruyter. 1969. 119 p.

Atiya A.S. *A History of Eastern Christianity.* London: Methuen & Co. Ltd. 1968. 486 p.

Bailey H.W. *Indo-Scythian Studies: Khotanese Texts*. Vol. IV. Cambridge: Cambridge University Press. 1961. 192 p.

Baur F.Chr. *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt.* Tübingen. 1831 (repr. Hildesheim–New York. 1973). 495 p.

BeDuhn J.D. *The Manichaean Body: In Discipline and Ritual.* Baltimore-London: Johns Hopkins University Press. 2000. 394 p.

Braun O. *Timothei Patriarchae I Epistolae*. Leuven. 1953. 196 p.

Bryder P. Manichaeism and Buddhist Elements. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. XIV. Fasc. 2. 2007. Pp. 201-208.

Clark L.V. *The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism. Studia Manichaica IV.* Berlin. 2000. Pp. 83-123.

Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.* St. Petersburg. 1903. 390 p.

Chavannes E. *Le nestorianisme et l'inscription de Karabalgassoun. Journal Asiatique*. 1897. 99 p.

Fuchs W. *Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726.* Berlin. 1938. 336 p.

Grenet F. (ed.). *Cultes et monuments religieux dans l'Asie centrale préislamique.* Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS). 1987. 98 p. + 48 pl. h.-t. (Publications de l'U.R.A. 29, Mémoire 1).

Gropp G. *Archäologische Funde aus Khotan*. Bremen. 1991. 409 p.
Henning W.B. *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch.* Berlin. 1937. 141 p.
Hoffmann R. *Manichäismus.* München: C.H. Beck. 2001. 128 p.
Hoppál M. *Shamanism: Past and Present*. Budapest. 1989. 620 p.
Le Coq A. *Chotscho.* Berlin. 1913. 148 p.
Messina G. *Cristianesimo, Buddhismo, Manicheismo nell'Asia Antica.* Roma. 1947. 364 p.
Moriyasu T. Die *Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 2004. 292 p.
Pelliot P. Les chrétiens de l'Asie centrale et de l'Extrême-Orient. Paris. 1914. 247 p.
Polotsky H.J., Böhlig A. Kephalaia. Stuttgart. 1940–1942; repr. 2000. 458 p.
Puech H.-Ch. *Le manichéisme: son fondateur, sa doctrine.* Paris. 1949. 197 p.
Rong X. *Eighteen Lectures on Dunhuang.* Leiden-Boston: Brill. 2013. 547 p.
Sundermann W. A *Manichaean Liturgical Instruction on the Act of Almsgiving.* Leiden–Boston: Brill. 2001. 116 p.
Бартольд В.В. *Сочинения.* Том II, часть 1. Москва: Наука. 1964. 662 с.
Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда (по материалам пенджикентских храмов). *Живопись древнего Пянджикента.* Москва. 1954. С. 25–82.
Гумилев Л.Н. *Древние тюрки.* Москва: Айрис-пресс. 2016. 555 с.
Иностранцев К.А. *О древнеиранских погребальных обычаях и постройках.* Санкт-Петербург. 1909. С. 95–121.
Кляшторный С.Г. *Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей.* Санкт-Петербург. 2010. 324 с.
Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. *Согдийская надпись из Бугута*. Страны и народы Востока. Вып. X. Москва: Наука. 1971. С. 121–146.
Кызласов Л.Р. *Ак-Бешим и его памятники.* Москва: Изд-во АН СССР. 1953. 268 с.
Пигулевская Н.В. Сирийские и сиро-тюркские фрагменты из Хара-Хото и Турфана. *Советское востоковедение.* Том I. Москва–Ленинград. 1940. С. 212–234.
Ратцель Ф. *Народоведение.* Т. I–II. Санкт-Петербург: Просвещение. 1903. Т. I 758-764 с.
Шкода В.Г. *Традиционные верования населения Хорезма.* Ташкент: Фан. 2009. 216 с.
Толстов С.П. *Древний Хорезм.* Москва. 1948. 352 с.
Тревер К.В. *Очерки по истории и культуре древнего Ирана.* Москва–Ленинград. 1940. 232 с.
Жумабаева А.А. *Древнетюркские письменные памятники: рукописное наследие.* Қазақ тарихы. 2017. № 5, с. 6–9.
Жумабаева А.А. Манихейство на Великом шелковом пути и его этнокультурные аспекты в тюркской среде (VI–XI вв.). *В: Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, келешек.* Астана. 2017. С. 428–431.
Жумабаева А.А. Роль Мани и архетипические мотивы в истории манихейства в среде тюркских народов. В: *Древние культуры Монголии, Байкальской Сибири и Северного Китая.* Улан-Удэ. 2018. С. 188-192.
Якубовский А.Ю. Вопросы изучения Пенджикентской живописи. *Живопись древнего Пенджикента.* Москва: Изд-во АН СССР. 1954. С. 9–24.

References

Abu'l-Faraj Mohammad b. al-Nadim*. Ketāb al-Fihrist.* Ed. G. Flügel; M.R. Tajaddod (Tehran ed.). Vols. I–II. Tehran. 1971. 1046 p. (In English)
Adam A. *Texte zum Manichäismus.* Berlin: Walter de Gruyter. 1969. 119 p. (In German)

Atiya A.S. A *History of Eastern Christianity.* London: Methuen & Co. Ltd., 1968. 486 p. (In English)
Bailey H.W. *Indo-Scythian Studies: Khotanese Texts.* Vol. IV. Cambridge: Cambridge University Press, 1961. 192 p. (In English)
Baur F.Chr. *Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt.* Tübingen. 1831 (repr. Hildesheim–New York. 1973). 495 p. (In German)
BeDuhn J.D. *The Manichaean Body: In Discipline and Ritual.* Baltimore–London: Johns Hopkins University Press. 2000. 394 p. (In English)
Braun O. *Timothei Patriarchae I Epistolae.* Leuven. 1953. 196 p. (In Latin)
Bryder P. Manichaeism and Buddhist Elements. *Encyclopaedia Iranica.* Vol. XIV. Fasc. 2. 2007. Pp. 201-208. (In English)
Clark L.V. *The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism. Studia Manichaica IV.* Berlin. 2000. Pp. 83–123. (In English)
Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.* St. Petersburg. 1903. 390 p. (In French)
Chavannes E. *Le nestorianisme et l'inscription de Karabalgassoun. Journal Asiatique.* 1897. 99 p. (In French)
Fuchs W. *Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726*. Berlin. 1938. 336 p. (In German)
Grenet F. (ed.). *Cultes et monuments religieux dans l'Asie centrale préislamique.* Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), 1987. 98 p. + 48 pl. h.-t. (Publications de l'U.R.A. 29, Mémoire 1). (In French)
Gropp G. *Archäologische Funde aus Khotan*. Bremen. 1991. 409 p. (In German)
Henning W.B. *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch.* Berlin. 1937. 141 p. (In German)
Hoffmann R. *Manichäismus.* München: C.H. Beck. 2001. 128 p. (In German)
Hoppál M. *Shamanism: Past and Present.* Budapest. 1989. 620 p. (In English)
Le Coq A. *Chotscho.* Berlin. 1913. 148 p. (In German)
Messina G. *Cristianesimo, Buddhismo, Manicheismo nell'Asia Antica.* Roma. 1947. 364 p. (In Italian)
Moriyasu T. *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 2004. 292 p. (In German)
Pelliot P. *Les chrétiens de l'Asie centrale et de l'Extrême-Orient*. Paris. 1914. 247 p. (In French)
Polotsky H.J., Böhlig A. *Kephalaia.* Stuttgart. 1940–1942; repr. 2000. 458 p. (In German)
Puech H.-Ch. *Le manichéisme: son fondateur, sa doctrine.* Paris. 1949. 197 p. (In French)
Rong X. *Eighteen Lectures on Dunhuang.* Leiden–Boston: Brill. 2013. 547 p. (In English)
Sundermann W. *A Manichaean Liturgical Instruction on the Act of Almsgiving*. Leiden–Boston: Brill. 2001. 116 p. (In English)
Bartold V.V. *Sochineniya.* Vol. II, Part 1. Moscow: Nauka. 1964. 662 p. (In Russian)
Belenitskii A.M. Voprosy ideologii i kul'tov Sogda [Questions of Sogdian Ideology and Cults]. In: *Zhivopis drevnego Pyandzhikenta [Painting of Ancient Panjikent].* Moscow. 1954. Pp. 25–82. (In Russian)
Gumilyov L.N. *Drevnie tyurki.* Moscow: AIRIS-Press, 2016. 555 p. (In Russian)
Inostrantsev K.A. *O drevne-iranskikh pogrebalnykh obychayakh i postroikakh.* St. Petersburg. 1909. Pp. 95–121. (In Russian)
Kliashtornyi S.G. *Runicheskie pamyatniki Uigurskogo kaganata i istoriya evraziiskikh stepei*. St. Petersburg. 2010. 324 p. (In Russian)
Kliashtornyi S.G., Livshits V.A. *Sogdiiskaya nadpis iz Buguta. Strany i narody Vostoka* [Countries and Peoples of the East]. Vol. X. Moscow. 1971. Pp. 121–146. (In Russian)
Kyzlasov L.R. *Ak-Beshim i ego pamyatniki.* Moscow. 1953. 268 p. (In Russian)

Pigulevskaya N.V. *Siriiskie i siro-tyurkskie fragmenty iz Khara-Khoto i Turfana. Sovetskoe vostokovedenie* [Soviet Oriental Studies]. Vol. I. Moscow–Leningrad, 1940. Pp. 212–234. (In Russian)
Ratzel F. *Narodovedenie* [Ethnology]. Vols. St. Petersburg. 1903. Vol. I. 758-764 (In Russian).
Shkoda V.G. *Traditsionnye verovaniya naseleniya Khorezma.* Tashkent: Fan. 2009. 216 p. (In Russian)
Tolstov S.P. *Drevnii Khorezm*. Moscow. 1948. 352 p. (In Russian)
Trever K.V. *Ocherki po istorii i kul'ture drevnego Irana.* Moscow-Leningrad, 1940. 232 p. (In Russian)
Zhumabaeva A.A. *Drevnetyurkskie pis'mennye pamyatniki: rukopisnoe nasledie*. Qazaq Tarihy. 2017. No. 5, pp. 6–9. (In Russian)
Zhumabaeva A.A. *Manikheistvo na velikom shelkovom puti i ego etnokul'turnye aspekty v tyurkskoi srede (VI–XI vv.)*. In: The Turkic World and International Relations: History, Future. Astana. 2017. Pp. 428–431. (In Russian)
Zhumabaeva A.A. Rol Mani i arkhetipicheskie motivy v istorii manikheistva v srede tyurkskikh narodov. *In: Ancient Cultures of Mongolia, Baikal Siberia and Northern China*. Ulan-Ude. 2018. Pp. 188-192. (In Russian)
Yakubovsky A. Yu. Voprosy izucheniia Pendzhikentskoi zhivopisi. Painting of old Penjikent. Moscow: Publishing House AN USSR. 1954. Pp. 9–24. (In Russian)

Information about authors

Aigerm Amyrbekovna Zhumabayeva – Leading Research Fellow, Research Institute of the Ulus of Jochi, 2 Turkistan Street, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-3593-9440; zhaygerm@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Айгерм Амырбековна Жумабаева – Ұлыс Жошы ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан көшесі, 2, Астана қ., Қазақстан, https://orcid.org/ 0000-0003-3593-9440, zhaygerm@gmail.com

Сведения об авторах

Айгерм Амырбековна Жумабаева – ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института Улуса Джучи, ул. Туркестан, 2, г. Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-3593-9440, zhaygerm@gmail.com

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 05.09.2025
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 09.10.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 19.12.2025

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.02.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.66.81

Historical memory in the conditions of modern Kazakhstan: search for heroes and meanings

G. Sultangazy[a], L. Mukataeva[b], Zh. Nurbaev[b]✉
[a]*Scientific Institute for the Study of the Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan*
[b]*Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan*
✉*zhasulannurbayev@gmail.com*

Abstract. The article is devoted to the analysis of the structure of collective historical representations in modern Kazakh society in the context of the crisis of official historiography after the collapse of the USSR. Based on the data of the author's sociological survey (N=120, a stratified sample of three generational cohorts: youth, adults, and retirees), we investigate how a new, pluralistic model of historical memory is formed in the context of the demonopolization of the past. The sample (N=120) was stratified by age and socio-economic status, including three target cohorts: 1) young people in the stage of active socialization (students, 17-22 years old; n=50); 2) economically active population (25-58 years old; n=38); 3) generation that has completed its career (pensioners; n=15). This design is aimed at fixing the potential «gap» of memory between groups. During the survey, respondents were asked to carry out non-directional identification of the most relevant, from their point of view, historical figures and events in politics and culture. The method of primary quantitative processing of raw data was the frequency analysis of responses, on the basis of which the corpus of the most mentioned elements was formed (with a threshold value of the frequency of mentions ≥15%), which formed the main subject of further analysis. The results demonstrate that mass historical consciousness is fragmented and emotionally affective, focusing not on systematic knowledge, but on key «reference points» symbolically significant personalities and events (both heroic and traumatic). The chronological blurriness in defining the beginning of «Kazakh history» is interpreted as a sign of an incomplete transition from the former «grand narrative» to the new foundations of national subjectivity. Thus, memory appears not as a fixed legacy, but as an active process of meaning generation, where fragmentary and emotional images of the past become the material for responding to the challenges of the present. The uncertainty about the moment when the «truly Kazakh history» begins is directly related to the disintegration of the «big narrative» and attempts to find a new basis for national historical subjectivity. We are dealing with an incomplete transition from the Soviet-imperial model of history to the national one, where new chronological and semantic guidelines are just being formed. In the mass consciousness, key events are structured around two types of meanings: heroic (consolidating) and traumatic (loss-related). This duality reflects a complex rethinking of the past, in which painful pages are juxtaposed with epic ones, both of which help to comprehend the national path. Thus, memory appears not as a fixed legacy, but as an active process where fragmentary and emotional images of the past become the material for responding to the challenges of the present.

Keywords: collective memory; historical memory; politics of memory; images of the past; modern Kazakhstan

© G. Sultangazy, L. Mukataeva, Zh. Nurbaev, 2025

For citation: Sultangazy G., Mukataeva L., Nurbaev Zh. Historical memory in the conditions of modern Kazakhstan: search for heroes and meanings. *Journal of the National Congress of Historians*. 2025. Vol.4, no.4, pp.66-81. *https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.66.81*

Фрагментарность и эмоциональность коллективной памяти в современном Казахстане

Г. Султангазы[a], Л. Мукатаева[b], Ж. Нурбаев[b]
[a]Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан
[b]Maqsut Narikbayev University, Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена анализу структуры коллективных исторических представлений в современном казахстанском обществе в контексте кризиса официальной историографии после распада СССР. На основе данных авторского социологического опроса (N=120, стратифицированная выборка по трем поколенческим когортам). Выборка (N=120) была стратифицирована по возрасту и социально-экономическому статусу, включая три целевые когорты: 1) молодежь в стадии активной социализации (студенты, 17-22 года; n=50); 2) экономически активное население (25-58 лет; n=38); 3) поколение, завершившее трудовую деятельность (пенсионеры; n=15). Данный дизайн направлен на фиксацию потенциального «разрыва» памяти между группами. В ходе опроса респондентам предлагалось осуществить ненаправленную идентификацию наиболее релевантных, с их точки зрения, исторических персоналий и событий в политике и культуре. Методом первичной количественной обработки сырых данных стал частотный анализ ответов, на основании которого был сформирован корпус наиболее упоминаемых элементов (с пороговым значением частоты упоминаний ≥15%), составивших основной предмет дальнейшего анализа. Основной вопрос данной статьи: как в условиях демонополизации прошлого формируется новая, плюралистичная модель исторической памяти. Результаты демонстрируют, что массовое историческое сознание носит фрагментарный и эмоционально-аффективный характер, акцентируясь не на систематическом знании, а на ключевых «опорных точках», символически значимых личностях и событиях (как героических, так и травматических). Хронологическая размытость в определении начала «казахской истории» интерпретируется как признак незавершенного перехода от прежнего «большого нарратива» к новым основам национальной субъективности. Неопределённость в вопросе о том, с какого момента начинается «подлинно казахская история», напрямую связана с распадом «большого нарратива» и попытками найти новую основу для национальной исторической субъектности. Мы имеем дело с незавершённым переходом от советско-имперской модели истории к национальной, где новые хронологические и смысловые ориентиры только формируются. В массовом сознании ключевые события структурируются вокруг двух типов смыслов: героических (консолидирующих) и травматических (связанных с утратами). Эта двойственность отражает сложное переосмысление прошлого, в котором болезненные страницы соседствуют с эпическими, и те и другие помогают осмыслить национальный путь.

Таким образом, память предстает не как зафиксированное наследие, а как активный процесс, где отрывочные и эмоциональные образы прошлого становятся материалом для ответа на вызовы настоящего.

Ключевые слова: коллективная память; историческая память; политика памяти; образы прошлого; современный Казахстан.

Қазіргі Қазақстандағы ұжымдық тарихи жадтың үзіктілігі мен эмоциялық сипаты

Г. Султангазы[a], Л. Мукатаева[b], Ж. Нурбаев[b]
[a]Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан
[b]Maqsut Narikbayev University, Астана, Қазақстан

Андатпа. Мақала КСРО ыдырағаннан кейінгі ресми тарихнама дағдарысы жағдайында қазіргі қазақстандық қоғамдағы ұжымдық тарихи идеялардың құрылымын талдауға арналған. Авторлық әлеуметтанулық сауалнаманың деректері негізінде (N = 120, үш ұрпақ когорты бойынша стратификацияланған іріктеме: жастар, ересектер, зейнеткерлер) өткеннің монополиясыздану жағдайында тарихи жадының жаңа, плюралистік моделі қалай қалыптасатыны зерттеледі. Іріктеме (N=120) үш мақсатты когортты қоса алғанда, жасы мен әлеуметтік-экономикалық мәртебесі бойынша стратификацияланды: 1) Белсенді әлеуметтену сатысындағы жастар (студенттер, 17-22 жас; N=50); 2) экономикалық белсенді халық (25-58 жас; N=38); 3) еңбек қызметін аяқтаған ұрпақ (зейнеткерлер; n=15). Бұл дизайн топтар арасындағы жадтың ықтимал «алшақтығын» бекітуге бағытталған. Сауалнама барысында респонденттерге олардың көзқарасы бойынша саясат пен мәдениеттегі ең өзекті, тарихи персонал мен оқиғаларды бағытталмаған сәйкестендіруді жүзеге асыру ұсынылды. Шикі деректерді бастапқы сандық өңдеу әдісі жауаптарды жиілікті талдау болды, оның негізінде одан әрі талдаудың негізгі пәнін құрайтын ең көп айтылған элементтердің корпусы (сілтемелер жиілігінің шекті мәні ≥15%) құрылды. Нәтижелер бұқаралық тарихи сананың жүйелі білімге емес, негізгі «тірек нүктелеріне» – символдық маңызды тұлғалар мен оқиғаларға (батырлық және травматикалық) баса назар аудара отырып, фрагменттік және эмоционалды, аффективті екенін көрсетеді. «Қазақ тарихының» басталу анықтамасындағы хронологиялық бұлыңғырлық бұрынғы «үлкен әңгімеден» ұлттық субъективтіліктің жаңа негіздеріне аяқталмаған көшудің белгісі ретінде түсіндіріледі. Осылайша, жад бекітілген мұра ретінде емес, өткеннің эскиздік және эмоционалды бейнелері қазіргі кездегі қиындықтарға жауап беретін материалға айналатын семантикалық ұрпақтың белсенді процесі ретінде көрінеді.
Түйін сөздер: ұжымдық жады; тарихи естелік; жады саясаты; өткеннің бейнелері; заманауи Қазақстан

Сілтеме жасау үшін: Султангазы Г., Мукатаева Л., Нурбаев Ж. Қазіргі Қазақстандағы ұжымдық тарихи жадтың үзіктілігі мен эмоциялық сипаты. *Journal of the National Congress of Historians.* 2025. Vol.4, no.4, pp.66-81. *https://doi.org/10.65076/3105-0042.2025.4.66.81*

Кіріспе

КСРО-ның ыдырауы тек саяси өзгеріс қана емес, сонымен қатар тарихи білімнің іргелі негіздерін қайта қарауға мәжбүр еткен эпистемологиялық бетбұрыс болды. Бұрынғы

идеологияландырылған үлгінің күйреуінен кейін тарих ғылымы әдіснамалық дағдарысқа ұшырап, өзінің түсіндірушілік әлеуеті мен қоғамдық беделінің бір бөлігін жоғалтты. Легитимділік дағдарысы тарихи сананың түбегейлі демократияландыруына жол ашты: өткенді түсіндіру және тарихи баяндауларды қалыптастыру ісіндегі мемлекет пен академиялық институттардың монополиясы күмән тудыра бастады. Нәтижесінде өткен тарих ұжымдық жад пен қоғамдық пікірталас кеңістігі ретінде қарастырыла бастады. Бұл кеңістікте қоғамның әртүрлі, кейде бір-бірімен бәсекелесетін көзқарастары ұлттық бірегейлік, қазіргі заман және болашақ туралы сан алуан түсініктерді қалыптастырады. Осылайша, тарих билік құралы ретіндегі қызметінен гөрі қоғамның ортақ мұрасы және үздіксіз қайта пайымдалатын құбылыс ретінде қабылдана бастады. Мақаланың мақсаты – салыстырмалы әлеуметтанулық талдау негізінде ұрпақтық ерекшеліктің (жастар, ересектер және зейнеткерлер) Қазақстан тарихындағы маңызды оқиғалар мен тарихи тұлғалар туралы ұжымдық түсініктердегі айырмашылықтармен қандай деңгейде байланысатынын анықтау. Алынған нәтижелер қазіргі тарихи жадтың жай-күйін сипаттап қана қоймай, өткенді түсіндірудің монополиялық моделінен плюралистік үлгісіне өту кезеңін бастан кешіріп отырған қоғамдағы негізгі тарихи нарративтердің біртұтастығы немесе бытыраңқылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осы мақсатқа сәйкес зерттеуде әлеуметтанулық сауалнама әдісі қолданылды. Ол ұсынылған ғылыми болжамдарды тексеруге және нақтылауға мүмкіндік беретін құрал ретінде пайдаланылып, қоғам мен өткеннің өзара байланысын тарихи тұлғалар мен оқиғалардың қоғамдық жадтағы маңызын айқындау арқылы неғұрлым шынайы түрде көрсетуге жағдай жасайды.

Әлеуметтанулық зерттеудің негізін жанама түрде жүргізілген жабық сауалнама құрады. Респонденттердің саны мен жас құрамы 17 жастан бастап одан жоғары барлық жас санаттарын қамтитындай етіп іріктелді. Жас ерекшеліктеріне шектеу қойылмады. Сауалнама нәтижелері респонденттердің отандық тарихқа қатысты ұжымдық таңдауларын көрсетіп, қоғам өмірінде символдық мәнге ие әрі біріктіруші қызмет атқаратын тарихи оқиғалар мен тұлғалардың шеңберін анықтауға мүмкіндік берді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің эмпирикалық негізін Қазақстандағы өткен тарих туралы ұжымдық түсініктердегі ұрпақтық ерекшеліктерді айқындау мақсатында жүргізілген авторлық сауалнама құрайды. Іріктеме көлемі 120 респондентті (N=120) қамтып, жас ерекшеліктері мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы ескеріле отырып қалыптастырылды. Зерттеуге үш топ енгізілді: 17-22 жас аралығындағы студенттер (n=50), 25-58 жас аралығындағы азаматтар (n=38) және зейнеткерлер (n=15). Зерттеу дизайнының негізгі мақсаты – әртүрлі ұрпақтардың тарихи жадындағы ықтимал айырмашылықтарды анықтау болды. Сауалнамаға қатысушылар саясат пен мәдениет саласындағы өздері ең маңызды деп санайтын тарихи тұлғалар мен оқиғаларды еркін түрде атады. Алынған мәліметтер жиіліктік талдау әдісі арқылы өңделді. Нәтижесінде аталу жиілігі 15% жоғары болған тарихи тұлғалар мен оқиғалар іріктеліп алынып, олар кейінгі талдаудың негізгі нысанына айналды.

Әдебиеттерге шолу

Бүгінде қоғам өзінің өткені туралы түсініктерімен үйлесетін әрі қазіргі болмысын тереңірек ұғынуға мүмкіндік беретін тарихты күту жағдайында тұр.

Осы тұрғыдан алғанда өткенді зерттеуде кеңінен қолданылатын тәсілдердің бірі – ұжымдық жад тұжырымдамасын пайдалану маңызды болып табылады. «Ұжымдық жад» ұғымын ғылыми айналымға алғаш рет XX ғасырдың бірінші жартысында француз ғалымы Морис Хальбвакс енгізген (Хальбвакс 2005: 40-41). М. Хальбвакстың түсіндіруінше, ұжымдық жад – бұл қазіргі уақытта топтың бірлігі мен бірегейлігін сақтауға қызмет ететін, әлеуметтік тұрғыдан қалыптасқан және үнемі жаңғырып отыратын өткеннің бейнесі. Сонымен бірге аталған феноменге қатысты ортақ қабылданған нақты анықтама қалыптаспағанымен, ол ғылыми зерттеулерде кеңінен қолданылып келеді. Бұл бағыттың дамуына Алейда Ассман, Дэниел Вегнер және басқа да зерттеушілер елеулі үлес қосты (Ассман, Вегнер 2004; Нора 1999: 17-50; Рикёр 2004). М. Хальбвакс жадты әлеуметтік сипаттағы, көптүрлі және тарихқа белгілі бір дәрежеде қарсы қойылатын құбылыс ретінде қарастырса, А. Ассман бұл тұжырымдаманы жүйелеп әрі толықтырды. Ол ұжымдық жадтың коммуникативтік және мәдени түрлерін бөліп көрсететін типология ұсынып, бұқаралық ақпарат құралдарының рөліне, ұзақ мерзімді уақыт көкжиектеріне, сондай-ақ жадтың ұлттық бірегейлік пен тарихи жарақат мәселелерімен байланысына ерекше назар аударды.

Посткеңестік ғылыми кеңістікте бұл әдіс ресейлік (Емельянова, Кузнецова 2013; Емельянова 2016), қырғызстандық (Ногойбаева 2017; Кожобекова 2018; Битикчи 2018) және беларусьтік зерттеушілердің (Казакевич 2011) еңбектерінде кеңінен қолданылып келеді. Оның басты артықшылықтарының бірі – пәнаралық сипаты. Бұл ерекшелік ұжымдық жадқа қатысты үдерістерді әртүрлі ғылыми көзқарастар тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде тарихи, әлеуметтік, мәдени, саяси және психологиялық факторлардың ұжымдық жадтың қалыптасуы мен қызмет етуіне ықпалын кешенді түрде талдауға жол ашылады.

Ұжымдық жад феномені, тарих пен жадтың өзара ықпалы және олардың тығыз байланысы Д. Жуков пен З. Чеканцеваның еңбектерінде қарастырылады (Жуков 2013; Чеканцева 2015). Ал жадты зерттеу мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселелеріне қатысты қызықты ғылыми тұжырымдар З. Карагезовтың, К. Медеуованың және Ж. Нұрбаевтың еңбектерінде ұсынылған (Карагезов 2009; Медеуова 2015; Медеуова 2017; Нұрбаева 2018). Ұжымдық жадтың әлеуметтік қырларын бұрынғы кеңестік кеңістік материалдары негізінде В. Шнирельман зерттеген (Шнирельман 2016). Сонымен қатар ұжымдық жад пен бірегейлікті қалыптастыру мәселелері Қазақстанда да белсенді түрде зерттелуде. Осы бағыттағы зерттеулердің нәтижелері бірқатар авторлардың қатысуымен жарық көрген ұжымдық монографияда жарияланған (Медеуова және т.б. 2016).

Нәтижелер

Қазақ қоғамында тарих дәстүрлі түрде объективті хронология ретінде емес, негізгі тарихи тұлғалар мен шешуші кезеңдердің төңірегіне шоғырланған тірі ұжымдық жад ретінде өмір сүрді. Бұл жад терең функционалдық сипатқа ие болды: ол тек өткен оқиғаларды сақтап қана қоймай, қоғамдық бірегейлікті қалыптастырып, әлеуметтік

тәртіптің заңдылығын негіздеп, дала жағдайында өмір сүрудің стратегиялық тәжірибесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырды. Оның іріктемелі сипаты кездейсоқ емес, керісінше ұтымды болды. Көшпелі тұрмыстағы қарапайымдылық сияқты, ұжымдық жад та тек ең маңызды әрі мәнді оқиғаларды ғана сақтап, оларды ауызша эпикалық жырлар мен шежірелік дәстүр арқылы ұрпақ санасына орнықтырды. Жазба мәдениеті толық қалыптаспаған немесе шектеулі деңгейде дамыған жағдайда, А. Ассман сипаттаған коммуникативтік жадты сақтауда дала зиялылары – қариялар мен жыраулар жетекші рөл атқарды. Олар М. Хальбвакс көрсеткен ұжымдық жадтың әлеуметтік шеңберлерінің негізгі тасымалдаушылары ретінде оның уақыттық, кеңістіктік және құндылықтық бағдарларын айқындады. Қариялар мен жыраулардың қызметі дала элитасының жадтың мәдени жадтың іргетасы ретіндегі маңызын терең түсінгенін көрсетеді. Өйткені мәдени жад қоғамның тарихи сабақтастығын қамтамасыз ететін, қауымды топтастыратын және көшпелі мемлекеттіліктің беріктігін нығайтатын маңызды тетік болды. Бұл қызмет арнайы мемлекеттік тапсырыссыз-ақ жүзеге асырылып, қазақ қоғамының ішкі рухани және әлеуметтік қажеттіліктерінен туындады.

Отарлық және кеңестік кезеңдер ұжымдық жадтың терең үзіліске ұшыраған дәуірі болды. Бұл тек саяси жүйенің өзгеруі ғана емес, сонымен бірге ұжымдық жадты мақсатты түрде өзгерту мен қайта кодтауға бағытталған үдеріс еді. Жад тасымалдаушыларына, яғни қариялар мен билерге қарсы жүргізілген қуғын-сүргін, сондай-ақ тіл мен уақытты идеологиялық бақылауға алу (кеңестік мерекелер жүйесі, тарихты қайта жазу) тарихи жадты сақтау тетіктеріне елеулі нұқсан келтірді. Марксистік-лениндік және отарлық қағидаттарға негізделген канондық «ресми тарих» дәстүрлі қоғамның тірі тарихи жадынан оқшауланып, оған қарсы қойылды. Нәтижесінде халықтың тарихи тәжірибесіне негізделген жад шеттетіліп, қоғамдық өмірдің шеткері кеңістігіне ығыстырылды. Көптеген «жад орындары», яғни қасиетті мекендер мен ата-баба қорымдары жойылды, кей жағдайда өзінің бұрынғы маңызынан айырылды. Ал олардың орнына кеңестік қайраткерлерге арналған ескерткіштер қойылып, жаңа империялық бірегейлікті қалыптастыру көзделді. Ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін сияқты ауқымды қасіреттер көбіне А. Ассман сипаттаған «зерделенбеген өткеннің» көрінісіне айналды. Кеңестік кезеңде бұл оқиғаларды ашық еске алуға және талқылауға мүмкіндік болмағандықтан, олар қоғамдық санада толық пайымдалмаған тарихи жарақат ретінде сақталды. Соның салдарынан тарихи жадтың сабақтастығы әлсіреп, қоғамда өткенді қабылдаудың үзік әрі қайшылықты үлгісі қалыптасты.

Сауалнама барысында респонденттер ең алдымен қазақ тарихында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғаларды атауы тиіс болды. Бір қызығы, бұл сұраққа жауап беру кезінде қатысушыларға «қазақ тарихы» деген жалпы ұғымнан басқа ешқандай уақыттық шектеу қойылған жоқ. Замандастарымыздың тарихи тұлғаларға қатысты таңдаулары төмендегідей көрініс тапты:

№1 Кесте

Тарихи тұлғалар	**Студенттер, жастар**	**Еңбекке қабілетті ересек халық**	**Зейнеткерлер**
Керей мен Жәнібек хандар	72%	45%	26,5%

Абай	48%	26,3%	66,7%
Қасым хан	36%	5,7%	-
Тәуке хан	32%	15,8%	-
Абылай хан	30%	28,9%	26,6%
Кенесары хан	22%	10,5%	26,6%
Ә. Бөкейхан	20%	5,2%	26,6%
Әбілқайыр хан	12%	7,8%	13,3%
Ы. Алтынсарин	10%	21%	53,3%
Есім хан	8%	2,6%	-
Қабанбай батыр	8%	13,1%	-
Бұқар жырау	8%	5,2%	-
Ш. Уәлиханов	4%	26,3%	46,7%
Жәңгір хан	-	7,8%	-
Бөгенбай батыр	-	10,5%	-
Шынғысхан	-	2,6%	-
Д. Қонаев	-	2,6%	-

Сауалнама нәтижелері әртүрлі жас топтарының тарихи тұлғаларға деген көзқарасын және олардың тек отандық тарих аясында ғана емес, қазіргі қоғамдық санадағы өзектілігін де айқын көрсетеді. Әртүрлі ұрпақ өкілдерінің тарихи таңдауларының тоғысатын тұсы ретінде Жәнібек пен Керей хандар, Абай және Абылай хан тұлғалары ерекшеленеді. Ал Кенесары Қасымұлы, Әлихан Бөкейхан, Қасым хан және Тәуке хан сияқты тұлғалар кейбір жас топтарында 30 пайыздан жоғары көрсеткішке ие болғанымен, барлық буындарға ортақ тарихи символдар қатарына енбеген (1-кестені қараңыз). Мысалы, Қасым хан жастар арасында ерекше маңызға ие тарихи тұлға ретінде танылса, ересек және зейнеткер респонденттер бұл тұлғаны сирек атаған. Осындай жағдай Кенесары хан, Тәуке хан және Әлихан Бөкейханға қатысты да байқалады. Ал Жәнібек пен Керей хандардың, Абайдың және Абылай ханның аталу жиілігінің барлық жас топтарында салыстырмалы түрде жоғары болуы қазақстандық қоғамның оларды мемлекеттілік пен ұлттық бірегейліктің негізгі символдары ретінде қабылдауға дайын екенін көрсетеді. Бұл тұлғалар әртүрлі ұрпақтардың тарихи санасында ортақ маңызға ие болып, қоғамды біріктіретін тарихи бейнелердің қатарына жатады.

Респонденттердің жауаптары Хальбвакстың жадтың маңызды тұлғалардың төңірегіне шоғырланатыны туралы тезисін айқын көрсетеді. Ауызша дәстүр жағдайында тарих тұлғалар арқылы кристалданып, бұл ерекшелік қазіргі санада да тұрақты түрде сақталуда. Аталған әрбір тұлға жай ғана адам емес, оның төңірегінде тұтас бір жад қабаты – дәуір, құндылықтар, жеңістер шоғырланатын символдық түйін болып табылады.

Екіншіден, респонденттер қазақ халқының тағдырында шешуші рөл атқарған оқиғаларды атауы тиіс болды. Іріктелген оқиғалар ұсынылған тарихи тұлғалардың қызметімен тікелей байланысты болды.

Таблица №2

Тарихи тұлғалар	**Студенттер, жастар**	**Еңбекке қабілетті ересек халық**	**Зейнеткерлер**
Қазақ хандығының пайда болуы	100%	34,2%	53,3%
Ресей бодандығын қабылдау	32%	21%	26,7%
Алаш Қазақ автономиясының жариялануы	30%	7,9%	26,7%
Кенесары Қасымұлының көтерілісі	16%	10,5%	20%
Қазақ-жоңғар соғысы	26%	31,6%	26,7%
Ақтабан шұбырынды	20%	34,2%	26,7%
Аңырақай шайқасы	10%	-	-
Жеті Жарғының пайда болуы	22%	10%	5,4%
Қазақстанның Тәуелсіздік алуы	16%	2,6%	-
Төңкеріске дейінгі уақытта Қазақстанда орыс мектептерінің ашылуы	-	-	-
Абайдың «Қара сөздерінің» жарыққа шығуы	-	-	5,4%
1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы	-	5,2%	-
Ұлы Отан соғысы	-	2,6%	-

Біріктіруші әлеуетке Қазақ хандығының құрылуы, қазақ-жоңғар соғыстары және Ресей бодандығын қабылдау сияқты оқиғалар ие. Оқиғалар тізімі көрнекті тұлғалар тізімімен өзара сәйкес келеді.

Үшіншіден, біз негізгі оқиғаларды бөліп көрсету және маңызды тұлғаларды айқындау арқылы ұжымдық жадтың қалыптасуына ықпал ететін басты ресурстарды анықтадық. Респонденттер негізгі дереккөздер ретінде интернетті, теледидарды, кітаптарды және тарихи фильмдерді атады.

Интернет қазіргі қазақстандық қоғам үшін негізгі ақпараттық ресурстардың бірі болып табылады. Мысалы, студенттердің 80%-ы тарихи ақпаратты көбіне интернет көздерінен алатынын көрсеткен; ересек тұрғындардың 50%-ы және зейнеткерлердің 33,3%-ы тарихи ақпаратты интернеттен табады.

Теледидар жастардың 14%-ы, ересек тұрғындардың 34,2%-ы және зейнеткерлердің 33,2%-ы үшін ақпарат көзі болып табылады. Әлеуметтік желілерді жастардың 28%-ы, ересек тұрғындардың 26,3%-ы және зейнеткерлердің 20%-ы пайдаланатынын көрсеткен.

Кітаптар жастардың 96%-ы үшін тарихи жадты қалыптастырудағы бірінші орында тұр. Сонымен қатар кітаптарға ересек тұрғындардың 76,3%-ы және зейнеткерлердің 40%-ы жүгінеді.

Фильмдер де ересек және зейнеткер жастағы топтар үшін тарихи білімнің көзі болып табылады – тиісінше 7,9% және 26,6%.

Осы блок бойынша жауаптар қоғамның ресми дереккөздерге сенімсіздігі туралы тезисті растайды. Сонымен бірге тарихи сананы қалыптастыру жауапкершілігі мемлекеттің ғана монополиясы болып табылмайды. Ең маңызды әлеуметтік институттардың бірі ретінде отбасының бұл үдеріске ықпал етуге толық мүмкіндігі бар. Алайда респонденттердің жауаптары бүгінгі таңда отбасының бұл рөлді атқармайтынын және тарихи жадты сақтау, тіпті оны қалыптастыру функциясын өз мойнына алуға дайын еместігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, біздің зерттеуіміз қазіргі қазақстандықтардың тарихи санасы мен жады тіпті ең егде жастағы респонденттердің балалық шағымен де байланысы жоқ алыс өткен кезеңдердегі оқиғалар мен тұлғаларға негізделетінін көрсетеді. Сонымен қатар Морис Хальбвакстың пікірінше, ұжымдық жад белгілі бір шеңберлер аясында қалыптасуы тиіс (Хальбвакс 2005). Осы тұрғыдан алғанда қазіргі қоғам үшін Қазақ хандығының құрылуы, қазақ-жоңғар соғыстарының тарихы және «Ақтабан шұбырынды» оқиғалары ерекше маңызға ие. Бұндай ерекше маңызға ие болуы қазақтардың этникалық тарихына қайта оралу үдерісі XX ғасырдың 80-жылдарының соңы мен 90-жылдарының басында ғана басталғанына қарамастан байқалып тұр. Оқиғалар мен тұлғаларды таңдау таңғалдырады, өйткені респонденттердің жартысы кеңестік кезеңде мектепте білім алған. Ол уақытта республикалар тарихының орнына коммунистік партия жетістіктерінің тарихы оқытылды. Тарихты осылайша оқыту қазақ этносының өзінің өткен тарихы туралы білімдерден алшақтауына алып келді. Респонденттердің ішінде тек студент жастар ғана тарихи ақпаратты үздіксіз алу жағдайында отыр, өйткені олар мектепте, кейін колледжде және университетте білім алуда. Ал қалған респонденттердің «қазақ тарихы» туралы түсінігі біршама үстірт және алыстау сипатқа ие. Соған қарамастан, сауалнама нәтижелері барлық ұрпақ өкілдері бірдей қабылдайтын өткеннің бейнелерін көрсетеді. Яғни респонденттердің басым көпшілігі тарихи жадтың шамамен бірдей көрінісін қалыптастырады. Өткеннің бейнесінің қалыптасуы біздің өмір сүріп отырған ақпараттық кеңістікпен тікелей байланысты екені анық: мектептегі тарих бағдарламасы, тарихи фильмдердің түсірілуі, жоғары оқу орындарындағы отандық тарих курстары, Қазақ хандығының 550 жылдығының кең көлемде аталып өтуі. Жас ұрпақ үшін бұл оқиғалар мектеп пен университет бағдарламалары аясында материалды терең оқып-үйрену арқылы өзектендірілген. Алайда ортақ тарихи бейнелер қалыптасқанымен, олардың маңыздылығы әртүрлі жас топтарында бірдей қабылданбауы мүмкін. Ересек буын бұл таңдауға неғұрлым саналы түрде келіп, оны қазіргі мемлекеттіліктің бастауларына ең жақын тұрған шешуші оқиға ретінде бағалайды. Ал жастар бұл оқиғаларды көбіне білім беру мен ақпараттық саясаттың ықпалымен өзектендіреді, бірақ олардың жеке және қоғамдық өміріндегі маңызын қасиетті құндылық ретінде әрдайым терең сезіне бермейді.

Талқылау

Тарихи жадты зерттеуші белгілі ғалым Алейда Ассман этникалық немістердің ұжымдық жадын қалыптастыру үдерісінде төрт кезеңді бөліп көрсетеді. Оның пікірінше, өткеннің оқиғалары қазіргі неміс қоғамында белгілі бір кінә сезімін тудырады және XXI ғасырдың басына қарай олар оған қатысты мынадай кезеңдерден өтті: ұмыту, ұмытпау үшін есте сақтау, еңсеру үшін есте сақтау, тарихпен диалог (Ассман, 2004). Неміс қоғамының тарихпен белсенді өзара әрекеттестікте екені және оған қатысты әртүрлі эмоцияларды бастан өткеретіні анық. Өткен оқиғаларды қайта пайымдау үдерісі жүріп жатыр, ал бұл өз кезегінде өзін өткенде де, қазіргі уақытта да тануға және қабылдауға алып келеді. Тарихпен жүргізілген диалог нәтижесінде қалыптасқан жаңа мағыналар белгілі бір дәрежеде қазіргі неміс қоғамы тікелей қатыспаған оқиғалар үшін жауапкершілік сезімін қалыптастырып, қазіргі кездегі іс-әрекеттерді түзетіп отырады.

Осы үлгіні пайдалана отырып, қазақстандық қоғамның «ұмытпау үшін есте сақтау» кезеңінде тұрғанын болжауға болады. Неліктен оқиғаларға бай әрі ұзақ тарихымыз бола тұра біз тек екінші кезеңде тұрмыз? Объективті тұрғыдан алғанда жағдай былай өрбіді: қазақтар XVIII ғасырда Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін, өкінішке қарай, өздерінің табиғи құқықтарын жүзеге асыруға қолайлы жағдайға ие болмады. Экономикалық тұрғыдан дәстүрлі шаруашылық жүйесі бұзылды; саяси тұрғыдан билік ресурстары қазақтар өкілдік етпеген отарлық басқару органдарының пайдасына қайта бөлінді; мәдени тұрғыдан орыстандыру үдерісі жүрді. Одан кейін кеңестік қауымдастық құру жөніндегі ауқымды жобаны жүзеге асыруға бағытталған большевиктік әлеуметтік эксперименттер кезеңі басталды. Жаңа типтегі адамды қалыптастыру үшін өткенге және оның бастапқы бірегейлігімен байланысты кез-келген көріністерге орын қалмайтын негіз дайындау қажет болды. Бұл үдеріс этностың, әлеуметтік топтың және жеке тұлғаның бірегейлігі қалыптасатын табиғи ортаны бұзу және жоюмен қатар жүрді. Осылайша Кеңес Одағында орыс тілі бүкіл қоғамдық кеңістікті қамтып, ұлтаралық қатынас тіліне айналды. Ол басқа тілдерді ығыстырып, бүгінгі күні де этносішілік, тіпті отбасы ішіндегі қарым-қатынас құралы ретінде қолданылып келеді. Қазақстан тарихы пәні өткенмен байланысты қамтамасыз ете алатын еді, алайда ол оқу бағдарламаларынан әдейі алынып тасталды. Өз уақытында О. Сүлейменов өзі және өз буынының көптеген өкілдері әлем тарихын жақсы білсе де, өз халқының тарихын неге соншалықты аз білетіндігі туралы мәселе көтерген болатын (Сүлейменов 1975). Осылайша мемлекеттік және партиялық органдар тарапынан өткен туралы жадты өшіруге бағытталған мақсатты жұмыс жеткілікті дәрежеде табысты жүргізілді.

Соңғы отыз жылдағы оқиғалар қазақстандықтардың ұлттық тарихқа деген қызығушылығының артқанын көрсетеді. Сонымен қатар оқулықтарда берілген тарихи материал қоғам тарапынан сенімсіздік пен күмән тудырады. Қоғамда кеңестік өткенге қатысты пікірталас әлі де жалғасуда және ол кеңестік жүйенің пайдасына шешіліп отырған жоқ. Кеңестік идеология мен тарихты қайта қарау үдерістері жүріп жатыр. Дискредитация тек тарихты ғана емес, кеңестік құрылыстың экономика, саясат, мәдениет сияқты барлық салаларын қамтыды. Посткеңестік қоғам өзін алданғандай сезініп, ақиқатты іздеу барысында белсенді түрде өткенді еске алу кезеңіне өтті. Алайда немістер мен француздардан айырмашылығы, біз өткеннен мақтаныш нысандарын

іздедік. Осы ізденіс барысында кеңестік кезеңде бізден жасанды түрде ажыратылған қазақтың көптеген дәстүрлері қайта анықталды. Мәселен, көшпелі қоғамға тән рулық бөлініс қазіргі қазақтың игілігіне айналды. Ру тарихын зерттеу қозғалысы бүкіл қоғамды қамтып, стихиялық сипат алды: рулық тақырыптағы сайттар, белгілі бір рудың рөлін дәріптеуге арналған кітаптар пайда бола бастады. Біз көптеген мәліметтерді сыни тұрғыдан талдамай қабылдайтын болдық. Мұның ақыр соңында бұрмаланған сипат алып, түрлі мифтердің қалыптасуына әкелгенін мойындау қажет. Әрине, өткенді қайта жаңғыртудың мұндай формасы қабылдауға келмейді. Өйткені ол этнос ішіндегі негізсіз әсекелестіктің күшеюіне және тарихтың ғылым ретіндегі құндылығының төмендеуіне қауіп төндіреді.

Жад мәселесінің қазіргі қазақтың бірегейлігі проблемасымен және оның өткен мен қазіргі оқиғалармен байланысын сезінуге деген табиғи қажеттілігімен байланысты екені анық. Ру тарихы белгілі бір дәрежеде оған өзін өткенмен сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, бүгінде белгілі себептермен үзіліп қалған дәстүрлердің қайта жаңғыруы жүріп жатыр. Тарих туралы терең білім болмағандықтан, сол дәстүрлер байланыстырушы буын рөлін атқарады. Осылайша тарихи ақпараттың көзі ретінде қазақ мәдениеті алға шығып, қажет сұрақтың жауабын сол мәдениеттен іздеудеміз. Бүгінде қазіргі қазақ мәдениеті жаһандану үдерістерінің ықпалында қалып отыр. Дүниетаным барлық өмір салаларында батыстық стандарттарды дәріптеуге қарай біртіндеп тарылып барады. Мұндай жағдайда қазақстандық мәдениеттің бәсекеге қабілеттілігі оның мазмұндық құрамына байланысты. Әйтпесе оның жадты қайта жаңғыртудағы рөлі төмендемек.

Осы аталғандарға байланысты қазіргі қазақстан қоғамы өткені туралы өзіндік түсініктерді қалыптастыруда. Ұжымдық жад қалай қалыптасады және неліктен кейбір оқиғалар біздің санамызда сақталып, ал басқалары ұмыт қалады, олардың қалыптасу алгоритмі қандай? Бұл мәселе төңірегінде еуропалық ғылымда бұрыннан пікірталас жүріп келеді. Мысалы, Анналдар мектебінің өкілдері «ұжымдық естеліктер» феноменін жоққа шығарып, тек жеке тәжірибеге негізделген дара жад қана бар деп есептейді (Ассман 2014). Ал «ортақ» немесе «ұжымдық жад» ұғымы метафоралық сипатқа ие болғандықтан, оны шынайы құбылыс ретінде қабылдауға болмайды деп санайды. Сонымен қатар олар ұжымдық естеліктер міндетті түрде идеологияға немесе мифке айналады деген пікірді ұстанады. Посткеңестік кеңістікте «ұжымдық жадты» зерттеу деңгейі айтарлықтай төмен. Бұл бір жағынан ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттің жеткілікті дәрежеде игерілмеуімен байланысты болса, екінші жағынан тарих ғылымына, сондай-ақ жалпы гуманитарлық ғылымдарға тән консерватизммен түсіндіріледі.

Қорытынды

Сауалнама нәтижелері бұқаралық тарихи сананың жүйеленген білім емес, фрагменттелген және эмоциялық реңкке ие бейнелер жиынтығы екенін көрсетеді. Басымдық классикалық академиялық түсініктегі хронология мен фактографиядан жадтың аффективті маңызы жоғары «тірек нүктелеріне» – қоғамды біріктіретін немесе жіктейтін символдар ретінде қызмет ететін негізгі тұлғалар мен оқиғаларға ауысқан.

«Қазақ тарихының» нақты қай кезеңнен басталатыны туралы түсініктің айқын болмауы «үлкен нарратив» дағдарысының және тарихи субъективтіліктің жаңа негіздерін іздеу үдерісінің тікелей көрінісі болып табылады. Бұл империялық-кеңестік тарих үлгісінен ұлттық тарих тұжырымдамасына өтудің әлі аяқталмағанын көрсетеді. Өйткені осы үдеріс аясында жаңа хронологиялық және мағыналық шеңберлер енді ғана қалыптасып келеді. Ұжымдық түсініктер батырлық (жұмылдырушы) және травмалық (күйретуші) сипаттағы өткенді қатар қамтитын оқиғалардың төңірегінде шоғырланған. Мұндай екіжақтылық тарихи тәжірибені қайта пайымдаудың күрделі үдерісін бейнелейді. Бұл жағдайда ауыр әрі қайғылы оқиғалар мен қаһармандық сипаттағы кезеңдер қатар өмір сүріп, ұлттық дамудың тарихи жолын түсіндіруге бірдей қызмет етеді. Анықталған көрініс қалыптасып, бекіген тұжырымдармен емес, нақты уақыт режимінде жүріп жатқан серпінді «есте сақтау» үдерісімен бетпе-бет келіп отырғанымызды көрсетеді. Ұжымдық жад бұл жерде ретроспективалық емес, проективтік қызмет атқарады. Ол посткеңестік саяси және мәдени шындық жағдайында бұрынғы бірегейлікті қалпына келтірудің ғана емес, одан да маңыздысы, яғни жаңа бірегейлікті қалыптастырудың құралына айналады. Оның үзік-үзік сипаты мен эмоциялық реңкі кемшілік емес, керісінше жаңа мағыналарды қалыптастыру бағытындағы белсенді жұмыстың белгісі болып табылады.

Басқаша айтқанда, қазіргі Қазақстандағы ұжымдық тарихи жад дайын қалыптасқан құрылым емес, бірегейлікті қалыптастыру алаңы болып табылады. Бұл үдерісте эмоциялық тұрғыдан маңызды өткеннің бейнелері қазіргі заманның сын-қатерлеріне жауап іздеу және болашақтың бейнесін қалыптастыру үшін пайдаланылатын материал қызметін атқарады.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Әдебиеттер тізімі

Ассман А. *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика.* Москва. 2014. 328 с.

Битикчи Э. Манас или Ленин: ограничения памяти. *Немономиф*. 1 сентябрь, 2018. URL: https://ru.esimde.org/archives/1144 (дата обращения: 10.10.2025)

Емельянова Т., Кузнецова А. Значимые фигуры российской истории в коллективной памяти разных групп общества. *История и современность*, 2013. No. 2, с.123-129.

Емельянова Т. Коллективная память о советском прошлом: назад в СССР? *Психологические исследования.* 2016. No. 9 (47). DOI: https://doi.org/10.54359/ps.v9i47.465

Жуков Д. Коллективная память: ключевые исследовательские проблемы и интерпретация феномена. *Internum.* 2013. No. 1, с. 6-16

Казакевич А. Символика места: забывание и фрагментация советского в ландшафте Минска. *Неприкосновенный запас.* 2011. No.6. [Электронный ресурс]. URL: http://www.nlobooks.ru/node/1575 (дата обращения: 10.10.2025)

Карагезов З. Коллективная память и национальная идентичность в эпоху глобализации (на материале эмпирического исследования молодежи Азербайджана). *Кавказ и Глобализация.* 2009. Том 3, выпуск 1. URL: https://ca-c.org.ru/c-g/2009/journal_rus/c-g-1/11.shtml (дата обращения: 10.10.2025)

Кожобекова А. *Редуцирование памяти: время и пространство на примере Ата-Бейит.* [Электронный ресурс]. URL: http://esimde.org/archives/1101 (дата обращения: 10.10.2025)

Медеуова К. Актуальные практики памяти: концептуализация прошлого и конструирование идентичностей. В: *Современные образовательные технологии в преподавании естественнонаучных и гуманитарных дисциплин:* сборник научных трудов II Международной научно-методической конференции, 9-10 апреля 2015 г. Национальный минерально-сырьевой университет «Горный». Санкт-Петербург, 2015. С.467-471.

Медеуова К. Поиск новых форм и пространств (мест) мемморизации для конструирования идентичности. *Хабарши-Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.* Серия гуманитарных наук. 2017. No. 5, с. 330-334.

Методологические вопросы изучения политики памяти: Сборник научных трудов. Отв. ред. Миллер А.И., Ефременко Д.В. Москва – Санкт-Петербург. 2018. 224 с.

Ногойбаева Э. *Политика памяти в Кыргызстане: От деколонизации к реколонизации.* [Электронный ресурс]. URL: http://esimde.org/archives/449 (дата обращения: 22 ноября, 2017 г.)

Нурбаев Ж.Е., Медешева И.Б. Қазақстардың XIX ғасырдың ортасындағы ұлт-азаттық қозғалысындағы мұсылман дін басылары. *Отан тарихы.* 2018. No. 3. С.168-178.

Нурбаев Ж. Коллективная память в контексте формирования национальной идентичности (к постановке проблемы). В: *Международная научно-практической конференция «Проблемы изучения истории Казахстана в русле идеи Президента РК Н.А. Назарбаева «Мәңгілік Ел»*. 26 сентября 2014 года. Астана. С.34-39.

Нора П. *Проблематика мест памяти*. Франция-память. Санкт-Петербург. 1999. 328 с.

Практики и места памяти в Казахстане (структурно-типологический обзор). Медеуова К., Ермагамбетова К., Кикимбаев М., Мельников Д., Наурзбаева З., Рамазанова А., Сандыбаева У., Толгамбаева Д., Тлепберген А. Астана: ТОО Мастер По. 2016. 73 с.

Рикёр П. *Память, история, забвение.* Перевод с фр. И.И. Блауберг и др. Москва. 2004. 728 с.

Сулейменов О. АЗ и Я. *Книга благонамеренного читателя*. Алма-Ата. 1975. 302 с.

Чеканцева З. Коллективная память и история. *Преподаватель XXI век*. 2015. No. 4, с. 229-239.

Шнирельман В. Социальная память и образы прошлого. *Новое прошлое. The New Past.* 2016. No.1, с. 100-129.

Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас.* 2005. №2-3. (40-41), с. 8-27

References:

Assman A. *Dlinnaia ten proshlogo. Memorialnaia kultura i istoricheskaia politika.* Moscow, 2014. 328 p. (in Russian)

Bitikchi E. Manas ili Lenin: ogranicheniia pamiati. *Nemonomyth.* September 1, 2018. URL: https:// ru.esimde.org/archives/1144 (access date: 10.10.2025) (in Russian)

Emelyanova T., Kuznetsova A. Znachimye figury rossiiskoi istorii v kollektivnoi pamiati raznykh grupp obshchestva. *History and modernity.* 2013. No. 2, pp. 123-129. (in Russian)

Emelyanova T. Kollektivnaia pamiat o sovetskom proshlom: nazad v SSSR? *Psychological research*. 2016. No. 9 (47). DOI: https://doi.org/10.54359/ps.v9i47.465 (in Russian)

Zhukov D. Kollektivnaia pamiat: kliuchevye issledovatelskie problemy i interpretatsiia fenomena. *Internum.* 2013. No. 1, pp. 6-16 (in Russian)

Kazakevich A. Simvolika mesta: zabyvanie i fragmentatsiia sovetskogo v landshafte Minska. *Non-touchable stock.* 2011. No. 6. [Electronic resource]. URL: http://www.nlobooks.ru/node/1575 (access date: 10.10.2025) (in Russian)

Karagezov Z. Kollektivnaia pamiat i natsionalnaia identichnost v epokhu globalizatsii (na materiale empiricheskogo issledovaniia molodezhi Azerbaidzhana). *The Caucasus and Globalization*. 2009. Vol. 3, issue 1. URL: https://ca-c.org.ru/c-g/2009/journal_rus/c-g-1/11.shtml (access date: 10.10. 2025) (in Russian)

Kozobekova A. *Redutsirovanie pamiati: vremia i prostranstvo na primere Ata-Beiit*. [Electronic resource]. URL: http://esimde.org/archives/1101 (access date: 10.10.2025) (in Russian)

Medeuova K. Aktualnye praktiki pamiati: kontseptualizatsiia proshlogo i konstruirovanie identichnostei. In: *Modern educational technologies in the teaching of natural sciences and humanitarian disciplines:* collection of scientific papers of the II International Scientific and Methodological Conference, April 9-10, 2015. National Mineral and Resources University "Gorny". St. Petersburg. 2015. Pp. 467-471. (in Russian)

Medeuova K. Poisk novykh form i prostranstv (mest) memmorizatsii dlia konstruirovaniia identichnosti. *L.N. Gumilyov ENU Khabarshi-Vestnik*. Series of humanitarian sciences. 2017. No. 5, pp. 330-334. (in Russian)

Metodologicheskie voprosy izucheniia politiki pamiati: Collection of scientific papers. Responsible editor Miller A.I., Efremenko D.V. Moscow-St. Petersburg: 2018. 224 p. (in Russian)

Nogoibaeva E. *Politika pamiati v Kyrgyzstane: Ot dekolonizatsii k rekolonizatsii.* [Electronic resource]. URL: http://esimde.org/archives/449 (access date: November 22, 2017) (in Russian)

Nurbaev Zh.E., Medesheva I.B. Kazakstardyn XIX gasyrdyn ortasyndagy ult-azattyk kozgalysyndagy musylman din basylary. *History of the homeland.* 2018. No. 3, pp.168-178. (in Kazakh)

Nurbaev Zh. Kollektivnaia pamiat v kontekste formirovaniia natsionalnoi identichnosti (k postanovke problemy). In: *International scientific and practical conference "The problem of studying the history of Kazakhstan in accordance with the idea of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev "Eternal Country".* September 26, 2014. Astana. Pp. 34-39. (in Russian)

Nora P. *Problematika mest pamiati. France is a memory.* St. Petersburg: 1999. 328 p. (in Russian)

Praktiki i mesta pamiati v Kazakhstane (strukturno-tipologicheskii obzor). Medeuova K., Ermagambetova K., Kikimbaev M., Melnikov D., Naurzbaeva Z., Ramazanova A., Sandybaeva U., Tolgambaeva D., Tlepbergen A. Astana: TOO Master Po. 2016. 73 p. (in Russian)

Ricoeur P. *Pamiat, istoriia, zabvenie*. Translated from French by I. I. Blauberg et al. Moscow. 2004. 728 p. (in Russian)

Suleymenov O. *AZ i Ia. Kniga blagonamerennogo chitatelia*. Alma-Ata. 1975. 302 p. (in Russian)

Chekantseva Z. Kollektivnaia pamiat i istoriia. *Teacher XXI century.* 2015. No. 4, pp. 229-239. (in Russian)

Shnirelman V. Sotsialnaia pamiat i obrazy proshlogo. Now is the past. The New Past. 2016. No, 1, pp. 100 -129. (in Russian)

Halbwachs M. Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat. Non-touchable stock. 2005. No. 2-3 (40-41), pp. 8-27

Information about authors

Gulmira Zh. Sultangazy – Candidate of Historical Sciences, Teaching professor at the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management "Research Institute for Jochi Ulus Studies" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 15B Aleksandr Pushkin Street, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8998-5875, sulg096@gmail.com
Lepuda K. Mukatayeva – Candidate of Historical Sciences, Professor Emeritus, Maqsut Narikbayev University, 8 Korgalzhyn Highway, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-2249-0819, lepuda_m@mail.ru
Zhaslan E. Nurbaev – Candidate of Historical Sciences, Teaching professor, Maqsut Narikbayev University, 8 Korgalzhyn Highway, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-4862-6152, zhasulannurbayev@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Гүлмира Жолмағамбетқызы Сұлтанғазы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК, А. Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-8998-5875, sulg096@gmail.com
Лепуда Каримқызы Мукатаева – тарих ғылымдарының кандидаты, Professor Emeritus, Maqsut Narikbayev University, Қорғалжын тас жолы 8, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-2249-0819, lepuda_m@mail.ru
Жаслан Есеұлы Нұрбаев – тарих ғылымдарының кандидаты, Teaching professor. Maqsut Narikbayev University, Қорғалжын тас жолы 8, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-4862-6152, zhasulannurbayev@gmail.com

Сведения об авторах

Гулмира Султангазы – главный научный сотрудник РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» КН МНВО РК, Александра Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Казахстан Научного института изучения Улуса Джучи, ул. Туркестан 2, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-8998-5875, sulg096@gmail.com.
Лепуда Каримовна Мукатаева – кандидат исторических наук, Professor Emeritus, Maqsut Narikbayev University, Коргалжинское шоссе 8, 010000, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-2249-0819, lepuda_m@mail.ru
Жаслан Есеевич Нурбаев – Кандидат исторических наук, Teaching Professor Maqsut Narikbayev University, Коргалжинское шоссе 8, 010000, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-4862-6152, zhasulannurbayev@gmail.com.

Authors' Contributions

Gulmira Zh. Sultangazy – Providing a methodological base, analyzing the collected data, and identifying key patterns.
Lepuda K. Mukatayeva – Collection, verification and systematization of materials.
Zhaslan E. Nurbaev – Actualization of issues in the context of modern historiography.

Авторлардың қосқан үлесі

Гулмира Султангазы – Әдістемелік базаны қамтамасыз ету, жиналған деректерге талдау жүргізу, негізгі заңдылықтарды анықтау
Мукатаева Лепуда Каримқызы – Материалдарды жинау, тексеру және жүйелеу
Нұрбаев Жаслан Есеұлы – Қазіргі тарихнама контекстіндегі проблематиканы өзектендіру

Вклад авторов

Гулмира Султангазы – Обеспечение методологической базы, проведение анализа собранных данных, выявление ключевых закономерностей.
Мукатаева Лепуда Каримовна – Сбор, верификация и систематизация материалов
Нурбаев Жаслан Есеевич – Актуализация проблематики в контексте современной историографии

Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. ***/ Раскрытие информации о конфликте интересов***. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.09.2025
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 12.10.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 19.12.2025

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: https://kazhistorians.kz

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!
Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: https://kazhistorians.kz

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!
These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: https://kazhistorians.kz

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
Қ. Байтанасова – қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Ж. Кузар – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару
М. Амалбекова – орыс тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау

Computer layout and design – D. Nurusheva
Kazakh translation and editing – K. Baitanasova
English translation and editing – Zh. Kuzar
Russian translation and editing – M. Amalbekova

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод на казахский язык и редактура текстов – К. Байтанасова
Перевод и редактура текстов на английском языке – Ж. Кузар
Перевод и редактура текстов на русском языке – М. Амалбекова

Түпнұсқа макет "Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі дайындалды
Жариялану күні 19.12.2025 жылы. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 5,18. Times New Roman гарнитурасы

Original layout prepared at the National Congress of Historians Public Association
Publication date 19.12.2025. Format 84×108 1/16
Printed sheet 5,18. Times New Roman headset

Оригинал-макет подготовлен в Общественном объединении
"Национальный Конгресс историков"
Дата выхода в свет 19.12.2025 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 5,18. Гарнитура Times New Roman

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы: 010008,
Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1.
Editorial office, publishing house, address of the founder: 010008,
Kazakhstan, Astana, Kazhimukhan str. 13/1.
Редакция, издательство-адрес учредителя: 010008, Казахстан, Астана, ул. Кажимукана 13/1